

Бібліотека журналу «Історія та правознавство»
Серію засновано в 2004 році

12-річна
ШКОЛА

Історія України

7 клас

**ДИДАКТИЧНІ
МАТЕРІАЛИ**

Книга скачана с сайта <http://e-kniga.in.ua>

Издательская группа «Основа» —
«Электронные книги»

Харків
Видавнича група «Основа»
2007

ББК 74.266.31

I-90

При написанні посібника були використані матеріали
О. І. Полончук, О. Ф. Полупан, Л. І. Самоїлович

I-90 Історія України. 7 клас. Дидактичні матеріали / Упоряд. Н. М. Морозова, Н. Н. Харківська. — Х.: Вид. група «Основа», 2007. — 144 с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство», Вип. 3 (34)).

ISBN 978-966-333-465-3.

Пропонований посібник містить повний комплект дидактичних матеріалів до уроків курсу історії України в 7 класі. Він передбачає завдання з усіх видів діяльності учнів на уроці, а саме: робота з картою, формування хронологічних вмінь, творчі та пошукові запитання, тести, таблиці, схеми, різноманітні ігри.

Видання розраховане на вчителів, методистів, студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

ББК 74.266.31

Навчальне видання

Автори-упорядники

МОРОЗОВА Наталія Миколаївна

ХАРКІВСЬКА Наталія Іванівна

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ». 7 КЛАС ДИДАКТИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Головний редактор *Н. І. Харківська*

Редактор *О. О. Івакін*

Технічний редактор *О. В. Лебедєва*

Коректор *О. М. Журенко*

Підписано до друку 12.03.2007. Формат 60×90/16.

Папір офсетний. Гарнітура шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 9,0. Замовлення № 7-03/19-04.

Надруковано у друкарні ПП «Тріада+».

Харків, вул. Киргизька, 19. Тел.: (057) 757-98-16, 757-98-15.

ТОВ «Видавнича група «Основа»».

Свідоцтво КВ № 7434 від 12.06.2003.

Україна, 61001, Харків, вул. Плеханівська, 66.

тел.: (057) 731-96-33

e-mail: office@osnova.com.ua

ISBN 978-966-333-465-3

© Н. М. Морозова, Н. І. Харківська, упорядкування, 2007

© ТОВ «Видавнича група «Основа»», 2007

ЗМІСТ

СЛОВНИК-ДОВІДНИК ДО КУРСУ	5
КАЛЕНДАРНЕ ПЛАНУВАННЯ (35 годин)	32
СИНХРОНІСТИЧНА ТАБЛИЦЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	40
Тема 1. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ	
Урок 2. Слов'яни під час Великого переселення народів	45
Урок 3. Становлення держави з центром у Києві	48
Урок 4. Зміцнення Київської держави	51
Урок 5. Суспільний устрій та господарське життя Київської Русі у IX–X ст.	56
Урок 6. Узагальнення за темою «Виникнення та розвиток Київської Русі»	59
Урок 7. Тематичне оцінювання за темою «Виникнення та розквіт Київської Русі»	60
Тема 2. КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.	
Урок 8. Київська Русь за часів Володимира Великого (980–1015)	64
Урок 9. Київська держава за правління Ярослава Мудрого	67
Урок 10. Політичний та соціально-економічний устрій Київської Русі	71
Урок 11. Культура Київської Русі	73
Урок 12. Узагальнення за темою «Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.»	74
Урок 13. Тематичне оцінювання за темою «Київська Русь наприкінці X — в першій половині XI ст.»	78
Тема 3. КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА ЧАСІВ РОЗДРОБЛЕНОСТІ	
Урок 14. Київська держава за наступників Ярослава	82
Урок 15. Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха	84
Урок 16. Феодальна роздробленість. Поява удільних князівств	86
Урок 17. Політичний та соціально-економічний розвиток Галицького та Волин- ського князівств	89
Урок 18. Культурний розвиток Київської Русі в XI — I пол. XIII ст.	91
Урок 19. Узагальнення за темою «Київська Русь за часів роздробленості»	94
Урок 20. Тематичне оцінювання за темою «Київська Русь за часів роздробленості»	96
Тема 4. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА	
Урок 21. Утворення Галицько-Волинської держави за Романа Мстиславича	99
Урок 22. Боротьба проти монгольських завойовників	101
Урок 23. Князювання Данила Романовича Галицького	104
Урок 24. Галицько-Волинська держава за наступників Данила Романовича	107
Урок 25. Особливості розвитку культури та історичне значення Галицько- Волинської держави в розвитку української державності	110
Урок 26. Узагальнення за темою «Галицько-Волинська держава»	115
Урок 27. Тематичне оцінювання за темою «Галицько-Волинська держава»	117

Тема 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV– XV СТ.)	
Урок 28. Початок польського та литовського панування на українських землях	120
Урок 29. Українські землі під владою Литви наприкінці XIV–XV ст.	123
Урок 30. Українські землі у складі Угорщини, Молдавії та Московської держави	125
Урок 31. Соціальний устрій і господарське життя в Україні в другій половині XIV — першій половині XV ст.	127
Урок 32. Культурне й церковне життя України у II пол. XIV ст. — I пол. XV ст.	129
Урок 33. Узагальнення за темою «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV ст. — XV ст.)	132
Урок 34. Тематичне оцінювання за темою «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV ст. — XV ст.)	133
Література	142

СЛОВНИК-ДОВІДНИК ДО КУРСУ

Авари (в рус. джерелах — обри) — племінний союз, що складався переважно з тюркомовних племен. Прийшовши з території Центральної Азії, панували на землях України з сер. VI ст. до сер. VII ст. В басейні р. Дунаю в 60-х рр. VI ст. утворили державу Аварський каганат, яка проіснувала до кінця IX ст.

Автокефалія (від грецьк. — сам і голова) — самоврядність, цілковита самостійність православних церков у розв'язанні організаційних і культових питань.

Автократія (від грецьк. — самовладдя) — форма правління, коли одній особі належить необмежена влада, наприклад, монархія.

Автохтони (від грецьк. — місцевий, корінний) — населення, яке збереглося на даній території з часів попереднього етапу розвитку людського суспільства.

Алани, іраномовні племена сарматського походження, які жили з I ст. н. е. на території між Нижнім Дніпром і Південним Уралом. У 372 р. були розбиті *гунами*, а в VI ст. — *аварами*. Під час *Великого переселення народів* частина аланів опинилася на Піренейському п-ові та в Північній Африці. Інша частина відступила у передгір'я Кавказу і в VI—IX ст. увійшла до складу Хозарського каганату. Кавказькі алани (літописні яси) вважаються предками осетин.

Алімпій Печерський (бл. 1050—1114) — київський мозаїст, живописець, *монах Києво-Печерського монастиря*. Брав участь в оздобленні Успенського собору *Києво-Печерської лаври* та Михайлівського Золотоверхого собору в Києві.

Андрій Первозваний — святий, один з дванадцяти апостолів. За християнською традицією побував біля Києва і на дніпрових берегах поставив хрест. На цьому місці пізніше було збудовано Андріївську церкву.

Анімїзм (від лат. — душа) — віра в існування душ та духів як першооснови всього сушого, що базувалася на уявленні про природу як живу істоту.

Анна Ярославовна (бл. 1032 — після 1075) — середня донька Ярослава Мудрого, яка у 1051 р. була одружена з французьким королем Генріхом I. По смерті чоловіка у 1061 р. Анна певний час була опікуном свого сина Філіппа I. Невдовзі вона вдруге вийшла заміж за графа Рауля де Крепі й одійшла від державних справ.

Анти (від грецьк.) — давньослов'янські племена, які з II ст. н. е. жили у лісостеповій частині України, між Дністром і Дніпром. Займалися орним

рільництвом, скотарством, вміли обробляти залізну руду, коштовні метали, кістку, дерево, мали розвинене гончарство, виробляли скло, тканини. Використовували працю рабів. Археологічно пов'язані з черняхівською культурою. Бл. IV ст. у них утворилася антська держава на чолі з царями, серед яких були *Бож*, Ардагаст, Мусокій. В IV ст. анти вели війну з готами й зазнали від них поразки. З 527 р. анти в союзі зі *склавінами* почали наступ на візантійські володіння на Балканах. Остання письмова згадка про антив датується 602 р. у зв'язку з аваро-слов'янськими війнами.

Антоній Печерський (983—1073) — церковний діяч часів Київської Русі, один із засновників *Києво-Печерського монастиря*.

Аристократія (від грецьк. — влада кращих людей) — 1) форма правління, коли влада належить представникам родової знаті; 2) у рабовласницькому та феодальному суспільстві — найбільш привілейований *стан*.

Артанія, одне з ранніх державних утворень східнослов'янських племен у VIII—IX ст., про яке згадують арабські та персидські джерела разом з *Кувявією* та *Славією*. Місце знаходження Артанії до сьогодні невідоме.

Асиміляція (від лат. — уподібнюю) — етнічний процес, у ході якого окремі, переважно нечисленні народи внаслідок тривалого спілкування з іншим народом, серед якого вони живуть, засвоюють його культуру і мову та поступово зливаються з ним.

Аскольд — київський князь другої пол. IX ст. За деякими даними — нащадок *Кия*, за іншими — *дружинник Рюрика*. Воював з болгарами, полочанами, кривичами, неодноразово здійснював походи на Візантію, з якою підписав угоду про щорічну сплату нею данини. В 860 р. охрестився у Візантії разом із своєю дружиною. Був убитий в Києві у 882 р. *варязькими* воїнами на чолі з *Олегом*.

Аттіла (р. н. невід. — п. 453) — вождь *гунського* союзу племен. Воював з Римом, Іраном, Галією. У 452 р. зазнав поразки в битві на Каталаунських полях (територія Франції) від об'єднаної армії римлян, вестготів на чолі з *Ф. Аецієм*. Помер у 453 р. в Паннонії.

Баскак — намісник *хана Золотої Орди* у підвладних країнах у другій пол. XIII — поч. XIV ст. На українських землях з'явилися після падіння Києва в 1240 р. Баскак разом із військовими загонами об'їжджав підвладні території, збирав данину, чинив суд і розправу. Жорстокість і сваволя баскаків призводили до повстань у підкорених землях. Згодом хани зобов'язали руських князів самих збирати та відвозити данину в Золоту Орду.

Батий (Бату; 1208—1255) — монгольський *хан*, полководець, онук Чингісхана. В 1236—1243 рр. очолив похід монголо-татарського війська в Східну та Центральну Європу, під час якого були захоплені та зруйновані Чернігів, Переяслав, Київ, Галич, Володимир. Знесилене героїчною боротьбою населення руських князівств, військо Батия зазнало низки поразок у Чехії

й Угорщині. В 1242 р. він повернувся на Нижню Волгу, де заснував монгольську державу — *Золоту Орду*.

Білі хорвати, східнослов'янське плем'я, що протягом VII—X ст. проживало на території між верхів'ям Дністра та Карпатами. Частина цього населення ще у VII ст. переселилася на Балканський півострів і започаткувала південнослов'янських хорватів.

Берладники, збірна назва переселенців із земель Київської держави, які у XII ст. оселилися в Нижньому Подунав'ї. Вони займалися переважно рибальством, полюванням та іншими промислами. Вперше слово «берладники» згадується в літописі у 1159 р.

Борисфен (від грецьк. — той, що тече з півночі) — антична назва р. Дніпро. В античних джерелах він згадується також як Данапр, Варух; у скандинавських — Непр; у руських літописах як Славутич, Славута.

Бояри (~ воїни, вельможи) — в історії України збірна назва представників правлячого стану в Київській Русі, які після князів посідали друге місце в управлінні державою. Бояри були підданими князя, служили у його війську, але не могли переходити до іншого князя. Вони отримували земельні наділи з селянами як *вотчини*. Під час розпаду Київської держави у XII—XV ст. політична роль боярства помітно зростає. Так, у Галицько-Волинській державі у XIII ст. з бояр утворилася боярська рада, що перетворилася на опозицію до князівської влади. Після входження українських земель до складу *Великого князівства Литовського* частина боярства отримала князівські титули, решта стала на військову службу та перетворилася на шляхту. З появою козацтва збіднілі бояри записалися до реєстрового козацтва.

Варяги (вікінги) — давньоруська назва жителів Скандинавії (норманів). Військові дружини варягів здійснювали завойовницькі походи проти Західної Європи і Русі. В IX—XI ст. наймалися на службу до руських князів, брали участь у походах, виконували також функції княжих послів, займалися торгівлею на шляху «із варяг в греки». Варяги вперше згадуються у «Повісті минулих літ» під 862 р. в розповіді «про закликання варягів». Ця розповідь була покладена в основу т. зв. «норманської теорії», що була створена у XVIII ст. і наголошувала на тому, що саме варяги відіграли провідну роль у заснуванні держави Київська Русь.

Васалітет (від лат. — слуга) — у середні віки система відносин залежності знатних підданих, що служать князю (королю), цілком підкоряючись його волі. За несення військової служби васал зазвичай отримував винагороду — земельний наділ.

Велике князівство Литовське — див. Литва.

Велике переселення народів — масове вторгнення на територію Римської імперії в IV—VII ст. германських, слов'янських, сарматських та інших племен. Велике переселення народів почалося просуванням готів у кінці II ст. н. е.

з Прибалтики в район Північного Причорномор'я. У 375 р. з Азії прийшли гуни, які в союзі з антами розбили готів на чолі з Германаріхом. У VI ст. племена антів, болгар, хорватів, сербів, аварів розпочали колонізацію Балканського п-ва, що перебував у складі Візантії. З 527 р. анти, склавіни разом з гунами здійснюють походи на Константинополь, захоплюють Фракію, Македонію, Далмацію й Істрію. Велике переселення народів прискорило загибель Західної Римської імперії.

Великий князь — вищий князівський титул у Київській державі. У X—XIII ст. цей титул належав київським князям, з XIII ст. його дістали галицько-волинські та володимиро-суздальські князі. Із включенням руських князівств до складу *Великого князівства Литовського* цей титул перейшов до його володарів. Після Люблінської унії 1569 р. титул великого князя перейшов до польського короля. У Росії титул великого князя у 1547 р. увійшов до царського, а у 1721 р. до імператорського титулу.

Венеди (венети) — слов'янські племена, які жили на рубежі н. е. між річками Одрою та Дніпром і біля Карпат. Вперше згадуються у римських джерелах у I ст. н. е. У III—IV ст. венеди створили могутній військово-політичний союз, який став протодержавним утворенням — дулібським племінним союзом.

Ви́ра — грошовий штраф за вбивство вільної людини у Київській державі. «*Руська Правда*» передбачала право родини вбитого на кровну помсту або сплату їй вири: 40 гривень за вбивство вільної людини, вдвічі більше — за вбивство княжого слуги.

Військова демократія — суспільний устрій, притаманний часу переходу суспільства від родового ладу до держави; характерною ознакою є концентрація влади у військової верхівки при збереженні народних зборів.

Вінітар — король *готів*, який у 70-х рр. IV ст. воював проти *антів* під проводом князя *Божя*. Загинув у боротьбі з *гунами*.

Вітовт (1350—1430) — великий князь литовський (1391—1420), син Кейстута. Виступав проти *Кревської унії* 1385 р. Боровся за політичну незалежність *Литви* від *Польщі*. За угодою, укладеною в Острозі, був визнаний польським королем Ягайлом довічним правителем Литовського князівства. Ліквідував на Україні поділ на удільні князівства, перетворивши їх на литовські провінції, в яких правили призначені великим князем намісники. Зазнав поразки від татар у битві над р. Ворскла в 1399 р. Одночасно йому вдалося розширити свої володіння до узбережжя Чорного моря. Разом з польськими, литовськими й українськими військами, очолюваними Ягайлом, брав участь у *Грюнвальдській битві* 1410 р. У 1413 р. уклав з Польщею *Городельську унію* про обмеження привілеїв української шляхти у *Великому князівстві Литовському*.

Віче — народні збори в общинах стародавніх слов'ян та у Київській Русі X—XIV ст. Найбільшого значення віче набуло в руських містах у другій пол. XI—XII ст. На них вирішувалися важливі громадські та державні справи: за-

прошення та вигнання князів, прийняття законів, укладання угод з іншими землями. Віче служило для обмеження князівської влади.

Воєводи — командуючі князівською дружиною у Київській Русі, у XV—XVIII ст. — очолювали полки та здійснювали владу в містах.

Воєводство — адміністративно-територіальна одиниця в *Литві* і *Польщі* у XV—XVIII ст. На українських землях у складі Речі Посполитої існували: Белзьке, Берестейське, Брацлавське, Волинське, Київське, Підляшське і Руське воєводства.

Возний — судовий урядовець у *Польщі*, Литві й Україні до XIX ст.

Володимир I Святославич (Святий, Великий, Червоне Сонечко) (р. н. невід. — 1015) — визначний державний діяч доби Київської Русі. Син Святослава Ігоровеча, у 969—978 рр. — князував у Новгороді. З 980 р. — став великим князем київським. Дбав про розширення і зміцнення кордонів Русі, приєднав Закарпатську Русь і Тмутороканське князівство. Провів адміністративну та військову реформи, які обмежили владу місцевих князів і посилили владу київського князя. З метою подальшого зміцнення держави у 988 р. запровадив християнство як державну релігію Київської Русі. За часів Володимира Великого Київська Русь досягла значної могутності. По смерті князя Володимира було канонізовано церквою.

Володимир II Всеволодович Мономах (1053—1125) — видатний державний і політичний діяч Київської Русі, у 1113—1125 рр. великий князь київський, полководець і письменник. Був Переяславським князем, виступав за припинення князівських усобиць, згуртування сил для боротьби з половцями. У 1097 р. став ініціатором проведення Любецького з'їзду князів, що ставив на меті організацію спільних походів князів проти половців. Запрошений на князування на київський престол під час повстання в Києві у 1113 р. Видав ряд законів («Статут Володимира Святославовича»), в яких скасовувалося холопство за борги й обмежувалися лихварські проценти на позики. Мономах тимчасово об'єднав під своєю владою більшу частину земель Київської держави, що дозволило припинити князівські усобиці. Автор «Повчання дітям», де засудив усобиці та закликав до єдності всі руські землі.

Волока — 1) місце зближення судноплавних річок, де суходолом перетягували човни з однієї ріки в іншу; 2) норма земельної площі згідно з Уставом на волоки (1557 р.) у Великому князівстві Литовському у XV—XVIII ст. становила 19,5 га.

Волхви (ст. слов — чарівник, знахар, провісник) — у стародавніх слов'ян служителі *язичницького* релігійного культу. Вважалося, що вони мали вплив на сили природи, вміли пророкувати майбутнє та лікувати людей.

Вотчина (від д.-рус. — батьківська власність) — одна з форм феодальної земельної власності в часи Київської держави, що складалася з князівських, боярських і монастирських володінь. Власник вотчини мав право передати

її у спадок, продати, обміняти, поділити тощо. У IX–XI ст. власниками вотчин були князі, а також княжі *дружинники* та *бояри*.

Галицько-Волинське князівство — держава, що утворилася внаслідок об'єднання Галицького та Волинського князівств у 1099 р. Наймогутніша держава на території сучасної України після розпаду Київської Русі. З середини XIV ст. землі Галицько-Волинської держави опинилися під владою Польщі та Литви.

Гедимін (р. н. невід. — 1341) — великий литовський князь у 1316–1341 рр. Вів непримиренну боротьбу з німецькими рицарями, московськими князями. Вважається засновником столиці *Литви* — Вільнюса. Протягом 1319–1320 рр. завоював і приєднав до Литви ряд білоруських та українських земель: Берестейщину, Дорогочин, Кам'янець. Присвоїв собі титул «короля литовців і руських».

Геральдика (від лат. — оповісник) — гербознавство; у XIX ст. — допоміжна історична дисципліна, що вивчає *герби* як специфічні історичні джерела, їх історію, правила створення та використання.

Герб (від нім. — спадщина) — символічний опізнавально-правовий знак, утворений за певними правилами. В основу зображення покладено одноколірний чи багатоколірний щит і вміщено фігури та предмети, які мають символічне значення і відтворюють певну історичну традицію. Служить постійною ознакою особи, роду, товариства, установи, міста, держави, тощо. Зображується на прапорах, грошових знаках, печатках, деяких офіційних документах. У Київській державі герби відомі з X ст., зокрема тризуб *Володимира Великого*. Після розпаду Київської Русі гербами користувалися окремі князівські роди.

Глаголиця (разом з кирилицею) — одна найдавніших слов'янських абеток. Була поширена у південних та західних слов'ян у X–XI ст.

Гонтарі — майстри з виготовлення дерев'яної черепиці.

Городельська унія 1413 р. — угода між польським королем Владиславом II Ягайло та великим князем Литовським *Вітовтом*, яка відновлювала статут *Великого князівства Литовського* як автономної держави в союзі з *Польщею*. Зберігалася політична зверхність польського короля, який мав стати князем литовським по смерті *Вітовта*. Зрівнювалася в правах католицька шляхта Польщі та Литви. Городельська унія дозволила об'єднати зусилля у боротьбі з Тевтонським орденом.

Готи — східногерманські племена, які в II ст. рушили на територію України з Прибалтики. Захопивши землі Причорномор'я, готи утворили тут політичний союз, який у тогочасних джерелах називався державою Германаріха. У IV ст. прийняли *християнство*. Були розгромлені *гунами* в союзі з *антами* у 375 р.

Графіті (з італ. — дряпати) — стародавні написи, малюнки на стінах, склі, посуді.

Гривна — шийна прикраса у вигляді вузького прута з коштовного металу, іноді перекручена. У Київській Русі вузький клапоть шкіри хутрової тварини (з шиї), який слугував грошовою одиницею. Пізніше ця назва перейшла до грошової одиниці.

Гривня — монета, вагова одиниця. У Київській Русі XI—XIII ст. ромбовидний золотий або срібний зливоч вагою 51,19 гр. Як грошова одиниця використовувалася в УНР у 1918—1920 рр. В Україні гривня запроваджена в обіг з 1996 р.

Грюнвальдська битва 1410 р. — битва між військами Тевтонського ордену й об'єднаною польсько-литовсько-українською армією поблизу сіл Грюнвальд і Танненберг. До складу союзницьких військ, які очолювали великий князь литовський *Витовт* і польський король Ягайло, входили польські та литовські частини, українські війська. Польсько-литовсько-українська армія налічувала 100 тис. чол. і кількісно переважала армію хрестоносців, але війська ордену мали перевагу в озброєнні та військовій підготовці. Війська Тевтонського ордену, втративши 18 тис. убитими (в т. ч. загинув і великий магістр ордену) і 14 тис. полоненими, були розгромлені. Перемога союзницьких військ підірвала військову могутність Тевтонського ордену і припинила експансію німецьких рицарів на Схід.

Гуни — кочовий тюркомовний народ, який наприкінці II ст. почав просуватися з Центральної Азії на Захід і відкрив епоху *Великого переселення народів*. У 375 р. гуни на чолі з Баламбером завоювали аланів, розбили *готів* та *антів*, захопивши територію між Доном і Карпатами. Найбільшої могутності гуни досягли під проводом *Аттіли*, проте після поразки в Каталаунській битві з римлянами (451 р.) гунська держава розпалася.

Дворові люди — у Київській Русі назва слуг великих князів. Згодом — *кріпаки*, що не мали землі і жили при дворах поміщиків. З розвитком *мануфактур* використовувалися поміщиками на виробництві. Під час скасування *кріпацтва* у 1861 р. дворові люди не отримали земельних наділів.

Дворяни — 1) у XII—XIV ст. слуги при князівських дворах. За несення військової чи адміністративної служби отримували земельні наділи; 2) на російських землях дворянство зароджується у XIII—XIV ст. як стан дрібних землевласників, права яких були юридично закріплені в кін. XV ст. У XVIII ст. дворянство в Росії перетворилося на вищу верству російського суспільства. Після скасування *Гетьманщини* та *полкового устрою* українська *козацька старшина* в кін. XVIII ст. отримала права російського дворянства.

Деревляни — східнослов'янське плем'я (союз племен), які проживали на південь р. Прип'ять між Случчю та Тетеревом. У сер. IX деревлянські племена мали самостійне князівство з центром в Іскоростені. У 883 р. князь Олег підкорив деревлян. У 946 р. княгиня Ольга ліквідувала деревлянське князівство.

Держава (від слова «держати») — форма організації суспільства, яка характеризується наявністю певної території, в межах якої населення живе за спільними правилами (законами). Держава виступає як апарат управління суспільством, має військо, грошову систему, систему оподаткування. Форма правління та політичний режим визначають спосіб організації верховної державної влади — монархія чи республіка. Перші держави виникли у IV—III тис. до н. е. в стародавньому Межиріччі й Єгипті. Формування перших держав на території України почалося з V ст. до н. е. серед скіфських племен і в грецьких колоніях. Початок утворення державності у східних слов'ян припадає на VI ст. н. е.

Десятина — 1) відрахування на утримання місцевих храмів і духовенства. Десятина сплачувалася з прибутків усіх князівських володінь і земельників і вперше була запроваджена Володимиром Великим після хрещення Русі у 988 р.; 2) данина, що її збирали на користь Золотої Орди, також дістала назву десятина. У XVII—XVIII ст. сплата десятини на користь церкви припинилася; 3) одиниця земельної площі в Україні, яка у XVIII ст. дорівнювала приблизно 1 га.

Десятинна церква Богородиці в Києві, видатна пам'ятка архітектури, перша кам'яна будівля в Київській Русі. Побудована у 991—996 рр. Володимиром Великим. Багато прикрашена фресками, мозаїкою, різьбленням, церква виконувала роль князівської усипільниці. Зруйнована під час оборони Києва від орд хана Батия у 1240 р.

Децентралізація, процеси чи дії осіб всупереч централізації влади, коли місцева влада поводить незалежно чи майже незалежно від верховної влади.

Дике поле, історична назва незаселеної території південного українського степу, обмежена середньою та нижньою течією Дністра на заході, нижньою течією Дону та Сіверським Дінцем на сході. Утворилося в XIV—XV ст., під час колонізації цього регіону козацтвом після монголо-татарської навали. Рятуючись від покріпачення, на Дике поле втікали тисячі селян, де вони заводили власні господарства й оголошували себе вільними людьми — *козаками*.

Дідичі, у Польщі, Литві й Україні XIV—XIX ст. можновладці, які володіли маєтностями на підставі спадкового права, «від дідів». В Українській козацькій державі ними були старшини, *шляхтичі*, заможні *козаки* та *міщани*.

Дір (р. н. невід. — 882), київський князь з династії Києвичів, який, згідно з *літописом*, був співправителем *Аскольда* в Києві. У 860 р. Аскольд і Дір разом очолили успішний похід на столицю Візантійської імперії Царгород. У результаті Русь підписала з Візантією вигідну для себе угоду. Тоді ж, на думку деяких дослідників, київські князі разом із військом прийняли *християнство*. Існує версія, що Дір княжив у Києві після Аскольда, і саме його забив *Олег*, коли прийшов з руської Півночі до Києва в 882 р.

Дреговичі — східнослов'янське плем'я (союз племен), що населяло територію між Прип'яттю та Західною Двіною. У X ст. увійшло до складу Київської Русі. Під час поділу князем Володимиром Святославовичем Русі на уділи більша частина землі дреговичів була включена до Турівського князівства, а північно-західна — до Полоцького.

Дрогобич Юрій (Юрій Котермак, Георгій з Русі, Юрій зі Львова) (бл. 1450—1494), учений-енциклопедист, гуманіст, доктор медицини, ректор Болонського університету. Народився в Дрогобичі, навчався у Львові, згодом у Краківському університеті. В Болонському університеті завершив освіту і став доктором медицини і доктором філософії. В 1481—82 рр. Ю. Дрогобич був ректором Болонського університету. Переїхавши до Кракова, читає в університеті астрономію, медицину. Ю. Дрогобич був першим українським автором, який видав друковану книгу «Прогностична оцінка 1483 року», написану латиною. Його перу належать також сім трактатів та ряд віршових промов і послань. Серед учнів Юрія Дрогобича були поет-гуманіст Конрад Цельтіс та польський астроном Миколай Коперник.

Дружина — військо, об'єднане навколо вождя племені, а згодом князя. Члени дружини за свою службу одержували від князя утримання натурою або землями. Збройні загони у Київській державі, які становили постійну військову силу князя, брали участь в управлінні князівством й особистим господарством князя. Дружину очолював князь, вона поділялася на дві групи: старшу і молодшу дружини. Старша складалася із знатних дружинників — *бояр*, які були радниками князя у військових та адміністративних справах. Старші дружинники могли мати свої дружини. Молодша дружина складала ядро княжого війська і ставала на чолі народного ополчення, яке князь збирав для великих воєнних походів. Дружини проіснували до XV ст. і згодом перетворилися на українську *шляхту* та землевласників.

Дуліби — союз східнослов'янських племен на території Західної Волині. У VII ст. були загарбані аvaraми, а з X ст. під назвою бучани та волиняни увійшли до складу Київської Русі.

Духовенство — професійні служителі культу в ряді релігій, основним завданням яких є задоволення релігійних потреб віруючих, здійснення культових обрядів, пропаганда віровчення. В Київській Русі духовенство виникає із прийняттям *християнства* в X ст.

Ждан Микола (XI ст.) — давньоруський будівничий. Жив і працював у м. Вишгороді.

Закупи — категорія напіввільних селян у Київській державі в XI—XII ст. Закупами називалися люди, які брали у землевласника позику («купу») і за це мусили виконували феодальні повинності.

Звичасве право — система усталених, як правило, письмово не фіксованих, визнаних владою правил у певному суспільстві. В Україні існувало з найдавніших часів. Із зміцненням державної влади поступово оформлюється

в писаних збірниках «Руська Правда», «Литовський статут». Показовими у цьому відношенні були неписані «права і звичаї» Війська Запорозького. Офіційно не визнані державною владою, вони, проте, регулювали практично все внутрішнє життя січовиків.

Зернь — один з прийомів художньої обробки виробів з металу: виріб прикрашався найдрібнішими металевими кульками, що припаювалися до його поверхні у вигляді трикутників, ромбів, гілочок.

Змієві вали, ланцюг укріплень південніше Києва на право- і лівобережжі Дніпра вздовж його приток — Віти, Красної, Стугни, Трубежа, Сули, Росі та ін. Час спорудження точно не визначено (приблизно у I тис. до н. е. — I тис. н. е.), застосовувалися для боротьби з нападами кочовиків. Назва походить від народної легенди про давньоруських богатирів (найчастіше це ковалі Козьма та Дем'ян), які перемогли велетенського змія, впрягли його у плуг і примусили проорати гігантські борозни.

Ігор (р. н. невід. — 945) — великий київський князь у 912–945 рр. Засновник нової династії київських князів — *Рюриковичів*. Посів престол після *Олега*. Приборкав древлян, уличів, вів боротьбу з *печенігами*, з якими у 915 р. уклав мирну угоду. У 941 та 944 рр. здійснив походи на Візантію. Загинув під час збирання данини з древлян.

Ігумен (від грецьк. — провідник) — титул настоятеля (управителя) *монастиря у православній церкві*, який, як правило, має сан архімандрита.

Ієрархія (від грецьк. — священна влада) — живається для характеристики структури *християнської церкви*; підпорядкованість нижчого рівня вищому.

Ізборники Святослава — дві пам'ятки давньоруської культури, створені у Києві у 1073 р. і 1076 р. на замовлення князя Святослава Ярославича. Ізборник 1073 р. — список з оригіналу грецького походження, перекладений тогочасною літературною мовою. Містить відомості з багатьох галузей знань: богослов'я, філософії, логіки, поезики, граматики, ботаніки, зоології, медицини, мінералогії тощо.

Ізгої — 1) категорія неповноправних людей у Київській державі в XI–XII ст., які вийшли зі свого звичайного суспільного становища і перебували під покровительством церкви; 2) давньоруський князь, позбавлений феодалного уділу. Ізгоями ставали: попович, який не вивчив грамоти; холоп, що викупився, але не мав засобів до існування; купець, що заборгував.

«**Із варяг у греки**» — важливий водний торговий шлях Київської держави, що з'єднував Чорне та Балтійське моря системою річкових шляхів і *волоків* (переходами суходолом суден між річками). Загальна довжина понад 3 тис. км. Відомий з IX ст.

Ікона (від грецьк. — образ, зображення) — у *християнстві* живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих і подій Святого Письма. Мистецтво створення ікон виникло у II ст. н. е. В Україні

з'явилися із прийняттям християнства. Найбільш відомі українські ікони — Вишгородської (Володимирської) Богоматері, Оранти в Софії Київській, Покрови Богородиці (козацькі часи), Миколи-Чудотворця.

Іларіон (роки нар. і см. невід.) — київський церковний діяч і письменник XI ст. За наказом *Я. Мудрого*, який прагнув звільнитися від прямого втручання Візантії в київські церковні справи, собор руських єпископів у 1051 р. висвятив Іларіона київським митрополитом. Автор церковно-богословського твору «Слово про закон і благодать».

Канонізація (від грецьк. — закон, правило) — зарахування до лику святих.

Капище (ст. слов. — ідол, образ), культова споруда у східних слов'ян за часів дохристиянських вірувань. Капище робилося, як правило, з дерева, каменю, глини тощо. Тут приносили жертви богам, проводили зібрання перед початком важливих подій.

Капітал (від нім., франц., англ. — головний) — багатство (цінні папери, гроші, нерухомість), яке використовується для його ж збільшення.

Київське князівство, давньоруське князівство, що утворилося у 1130-х роках. Столицею князівства було місто Київ. У 1240 р. князівство було захоплене монголо-татарами. В 1362 р. князівство опинилося в складі Великого князівства Литовського, з 1471 р. перетворене на Київське воєводство.

Київське повстання 1068 р. — повстання населення Києва проти князя Ізяслава Ярославича, який зазнав поразки від половців на р. Альті, але відмовився дати киянам зброю для відсічі ворогу. Повстанці звільнили ув'язненого полоцького князя Всеслава Вячеславича і проголосили його великим князем. Ізяслав змушений був рятуватися втечею, але невдовзі він повернувся з військами польського князя Болеслава II, придушив повстання і знову посів престол.

Київське повстання 1113 р. — повстання киян, яке спалахнуло після смерті князя Святополка Ізяславича внаслідок спекулятивного зростання цін на хліб, що призвело до зубожіння та поневолення городян за борги. Після розгрому дворів лихварів і знаті налякані бояри звернулися до перяславського князя Володимира Мономаха з проханням посісти київський престол. Ставши князем, Володимир Мономах видав закони, що обмежували лихварські проценти, заборонив перетворення на холопів деяких категорій вільних громадян.

Кий, Щек, Хорив і сестра їх Либідь (VI ст.) — напівлегендарні брати і сестра князівського роду полян. Вважаються засновниками Києва. Започаткували династію київських князів Києвичів.

Кирилиця — абетка, створена грецькими монахами Кирилом і Мефодієм у сер. IX ст. Для відтворення слов'янської мови на письмі використано грецькі літери. Кирилиця використовувалася також для позначення чисел.

Князь (від праслов. — народжувати) — первісно у давніх слов'ян старший; вождь племені. Пізніше титул спадкового володаря князівства. Як титул глави держави — князівства або окремого політичного об'єднання — почав вживатися після 882 р. з приходом до влади у Києві династії *Рюриковичів*. Володарі князівств, що склалися з декількох окремих князівств, нерідко діставали титул великого князя, зокрема ним володіли київські, литовські та московські князі. Деякі з них здобували королівський титул, як, приміром, у 1253 р. галицько-волинський князь *Данило*.

Конфесія (лат. — визнання) — належність до певної церковної організації.

Копні суди, суди сільської громади або волості в Україні у XIV–XVIII ст. Судочинство здійснювалося за *звичаєвим правом*, у деяких випадках спиралося на статті «*Руської Правди*» та Литовського статуту. Суд здійснювали т. зв. копні мужі, яких обирало населення копного округу. Суд розглядав позови, суперечки, кримінальні справи і присуджував штрафи, відшкодування збитків, тілесні покарання та смертну кару.

Кримське ханство (1449–1783) — держава, що утворилася після розпаду *Золотої Орди* на території Кримському п-ва та частини Північного Причорномор'я. Столиця держави знаходилася в м. Бахчисарай, де правила династія ханів Гіреїв. У 1475 р. Кримське ханство змушене було визнати залежність від Османської імперії. З 1482 р. під тиском *Туреччини* Кримське ханство систематично учиняло набіги на українські, польські та московські землі з метою здобуття *ясиру*. З виникненням козацтва походи татар в українські землі значно обмежилися, а турецькі володіння стали зазнавати несподіваних нападів козаків. Внаслідок поразок Туреччини у війнах з Росією в кін. XVIII ст. Кримське ханство у 1774 р. змушене було проголосити про свою незалежність від *Османської імперії*, а з 1783 р. Росія включила ці землі до складу імперії.

Куна — найдавніша грошова одиниця в Давній Русі зі шкури куниці, що дорівнювала в різні часи від 1/25 частини *гривні*. Була в обігу до поч. XV ст.

Куявія — державне утворення східнослов'янських племен Придніпров'я з центром у Куябії (Києві), яке за арабськими письмовими джерелами існувало в VIII–IX ст.

Лавра (від грецьк. — вулиця) — назва найбільших і впливових чоловічих монастирів, які підпорядковувалися вищому церковному органу країни. В Україні титул лаври мають два великі монастирі — Києво-Печерський (з 1598 р.) та Почаївський (з 1833 р.).

Литва — держава на східному узбережжі Балтійського моря. Починаючи з IX ст. почала формуватися литовська нація. У першій пол. XIII ст. на цих землях утворилася держава — *Велике князівство Литовське*. Впродовж XIV ст. до його складу увійшла більшість українських земель. У 1569 р. внаслідок підписання Люблінської унії між *Польщею* та Литвою утворилася

Річ Посполита. Внаслідок третього поділу Польщі більшість території Литви увійшла до складу Російської імперії. З 1917 р. Литва відновила свою державну незалежність. В 1940 р. Литва була включена до складу СРСР. Свою самостійність Литва відновила в 1991 р.

Лихварство — надання позики грошима або товаром за умови повернення її зі сплатою відповідного відсотка понад суму позики, тобто лихви. Часто поєднується з торгівлею товаром. Лихварство відоме з найдавніших часів, в Україні — з часів Київської держави. «Руська Правда» забороняла брати лихву, яка перевищувала 50 відсотків.

Літопис — історичний твір, в якому опис подій проводився у хронологічній послідовності. Починалися літописи із фрази «в літо», від чого дістали свою назву. Літописи виникли на основі усних переказів та окремих записів. Літописання у Київській державі започатковане у IX ст. Найвидатнішими писемними пам'ятками доби середньовіччя були: літопис ченця *Нестора* «Повість минулих літ» (1113), Густинський, Острозький літописи XVI ст.; козацькі літописи XVII ст. Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка.

Літургія (від грецьк. — громадська повинність, державна служба, служіння) — головна церковна відправа (богослужіння) у християнських церквах.

Ловища та перевесища — за доби Київської Русі — визначені території, які повинні були постачати хутра державі. Запроваджені за часів княгині Ольги з метою забезпечення казни хутром як основної експортної сировини.

Любецький з'їзд 1097 р. — з'їзд руських князів у м. Любечі. У з'їзді брали участь великий князь київський Святополк Ізяславович, переяславський князь *Володимир Мономах*, смоленський князь Давид Святославич, володимиро-волинський князь Давид Ігорович, теребовлянський князь *Василько Ростиславич*, чернігівський князь Олег Святославич. На з'їзді князі домовилися про припинення міжусобиць та об'єднання сил у боротьбі з *половцями*. Узгоджено принцип наслідування князями володінь своїх батьків. Проте досягнуті домовленості не виконувалися, тому у 1100 було скликано Витечівський з'їзд, що розглядав ці самі питання.

Магдебурзьке право — середньовічне міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду великих землевласників і створювали органи місцевого самоврядування. В Україні було поширене протягом XIV — першої пол. XIX ст. Свою назву отримало від німецького м. Магдебург, де воно оформилося в XIII ст. Відповідно до жалуванних грамот на магдебурзьке право, які надавалися українським містам польськими королями, великими князями литовськими, підтверджувалися українськими гетьманами, австрійськими імператорами, російськими царями, запроваджувалися становий суд присяжних (лава) та адміністративно-розпорядчий орган (рада). В Україні фактично не використовувалося з XVIII ст. Остаточо було скасоване Миколою I у 1831 р. У Києві проіснувало до 1835 р.

Магістрат (від лат. — глава, начальник і нім. — рада) — загальна назва органів станового міщанського самоврядування і суду за магдебурзьким правом. Віддав адміністративними, господарськими, фінансовими, поліцейськими справами. В Україні головою самоврядування фактично був *війт*, який не обирався, а призначався державною владою або феодалним власником міста. Йому допомагали бурмістри, райці (радники) і лавники (засідателі).

Магія (від грецьк. — чаклунство) — сукупність прийомів та обрядів, які, як вважається, мають чудодійну силу, чаклунство і впливають на явища природи та людей.

Магнат (від лат. — великий) — великий землевласник у Литві, Польщі, Україні та Білорусії.

Мер (від лат. — великий, старший) — глава місцевого органу самоврядування.

Мерія (франц.) — муніципальне управління, а також приміщення, яке воно займає.

Миряни — в християнстві всі особи, що не належать до духовенства. Див. Паства.

Мито (запозичення з нім.) — грошова платня за продаж, перевезення, вивезення товарів через державні кордони або внутрішні митні застави. Відоме з найдавніших часів. Кожне мито мало свою назву: водяне, возове, горілчане, мостове, подорожнє, соляне, ярмаркове тощо.

Митрополит (від грецьк. — столиця) — другий після патріарха сан православної церкви.

Митрополія (від грецьк. — столиця), одиниця адміністративно-територіального устрою в християнській церкві на чолі з митрополитом. У православної церкві митрополії входили до складу патріархатів і мали назву міста-центру митрополії. Перша митрополія в Київській Русі була створена у Києві в 990 р., першим митрополитом був грек Феофілакт, призначений константинопольським патріархом.

Міщани — верства жителів українських, литовських і білоруських міст, починаючи з XIV ст., що володіли нерухомістю на їх території, сплачували податки, підпорядковувалися міській владі. Права й обов'язки міщан визначалися відповідними документами й затверджувалися польським королем чи литовським князем. У 1917 р. всі стани, зокрема й міщанський, було скасовано.

Моли́тва (з індоєвр. — говорити ритуальні слова) — звертання людини до Бога; частина релігійних культів, зокрема літургії в християнській церкві.

Монархія (від грецьк. — один, влада) — форма державного правління, коли повнота влади належить одній особі. Розрізняють необмежену (*абсолютну*) та обмежену (т. зв. конституційну) монархію, за якої влада монарха обмежена *парламентом*.

Монастир (від грецьк. — помешкання самотника) — основна форма організації релігійного життя *чернецтва* в *християнських* та інших релігіях. Відомі з I тис. до н. е. в Єгипті. В Україні перший *Києво-Печерський християнський монастир* був заснований у XI ст. Життя їх впорядковувалося спеціальними, спільними для всіх монастирів, статутами, що містили правила і настанови духовного життя, побуту, поведінки тощо. Монастирі були визначними центрами духовного і культурного, а нерідко і політичного життя України.

Монголи — народи, що розмовляли монгольськими мовами, предки яких заселяли території Південно-Східного Китаю та Монголії. Внаслідок завоювань Чингізхана у XIII ст. почався процес формування етнічної єдності монголів.

Монгольська імперія — держава, що утворилася в першій пол. XIII ст. внаслідок завоювань Чингізхана. Включала території Монголії, Північного Китаю, Кореї, Центральної та Середньої Азії, Закавказзя, Ірану, Афганістану, частину українських і російських земель. Монгольська імперія розпалася в другій пол. XIII ст.

Монотеїзм (від грецьк. — один, бог) — система релігійних вірувань, заснована на поклонінні одному богові, на відміну від політеїзму — багатобожжя. До монотеїстичних релігій належать: іудаїзм, *християнство*, *мусульманство*.

Московія — назва російської держави, що використовувалася у XIV—XVII ст. у європейських джерелах, а її населення, відповідно, у цих джерелах називали московитами.

Мухи повстання 1490–1492 рр. — народне повстання в *Галичині* та *Буковині* проти польської влади. Загін повсталих, який досягнув 10 тис. чол., очолив селянин Муха. У 1490 р. біля Рогатина основні сили повстанців були розбиті королівськими військами.

Народність — спільність людей, що формується в процесі злиття різних племен, їй притаманні спільна територія, мова, культура; передує появі нації.

Натуральне господарство — тип господарства, де виробництво розраховане на безпосереднє задоволення власних потреб виробника, продукція якого не призначається для реалізації на ринку.

Національно-визвольна боротьба — боротьба народу за національну незалежність, економічну самостійність.

Нестор (р. н. невід. — після 1113) — чернець *Києво-Печерського монастиря*, письменник, літописець. Прийняв постриг у 1073 р. Вважається автором житій Бориса і Гліба та Феодосія Печерського (обидва твори належать до кращих зразків давньоруської літератури), а також автором і укладачем першої редакції літописного зведення «Повість минулих літ». Похований у *Києво-Печерському монастирі*.

Ногайська Орда — державне утворення, яке виникло внаслідок розпаду *Золотої Орди* в кін. XIV — на поч. XV ст., включало землі півдня України. Складалася з Білгородської, Єдисанської, Джамбуїлуцької та Єдичкульської орд і перебувала в залежності від *Кримського ханства*. У 1770 р. визнала залежність від Росії.

Ногата (від араб. — добірна монета) — срібна монета, що була в обігу на території Русі у X—XV ст. За часів Київської Русі вартість її дорівнювала 1/20 частини *гривні*.

Нормани (від сканд. — північна людина) — вихідці з країн Скандинавії. На Русі їх називали *варягами*. «*Повість минулих літ*» оповідає, що в 862 р. словени закликали княжити трьох братів-варягів: *Рюрика*, Трувора і Синуса. Від Рюрика пішла князівська *династія* Давньої Русі. Ця розповідь *літопису* спричинила дискусію, що понад 200 років точилася між т. зв. норманістами, які обстоювали концепцію про скандинавське походження східнослов'янської держави, та антинорманістами, котрі доводили її місцеве походження і заперечували активну роль варягів. Сучасна наука відкидає крайнощі обох підходів і ґрунтується на тому, що східні слов'яни мали протодержавні утворення ще до літописного закликання варягів, і водночас визнає, що норманські князі з бойовими дружинами служили слов'янам та очолили династію.

Оброк — різновид щорічних поборів поміщиків із кріпаків у натуральній формі, з розвитком товарно-грошових відносин оброк почали стягувати грошми. Натуральний оброк був скасований Положенням від 19 лютого 1861 р., грошовий — зберігався для тимчасовозобов'язаних селян до 1883 р.

Огнищанин (від дв. рус. — підсіки, вогнища) — головний управитель княжого двору у Київській Русі X—XII ст., боярин. Відповідав за ведення *вотчинного господарства* і збереження князівського майна. За вбивство огнищанина закон передбачав *виру* у 80 *гривень*, в той час як за *смерда* і *холопа* — 5.

Олег (р. н. невід. — бл. 912) — напівлегендарний київський князь. Він прийшов разом з *Рюриком* зі Скандинавії. За «*Повістю минулих літ*», у 882 р. обманом захопив Київ, убивши князів *Аскольда* та *Діра*. За його князювання відбулося збирання східнослов'янських земель, що ознаменувало створення давньоруської держави. Проводив активну зовнішню політику. В 907 р. здійснив похід на Константинополь і підписав вигідний для Русі мирний договір.

Олігархія (від грецьк. — нечисленні та влада) — влада небагатьох, одна з форм правління державою, за якої вся повнота державної влади належить невеликій групі правлячої верхівки.

Ольга (бл. 910—969) — київська княгиня. Посіла стіл по загибелі свого чоловіка *Ігоря* з 944 р. і правила Руссю до змузнення сина *Святослава*

у 964 р. Придушила повстання древлян, провела державну реформу, впорядкувала збирання данини, організувала опорні пункти центральної влади на місцях, що розцінюється як важливий крок у створенні давньоруської державності.

Проводила традиційну політику стосовно Візантії. У 946 р. (або 957 р.) здійснила візит до Константинополя, уклавши угоду з імператором Константином VII Багрянородним. Під час візиту прийняла *християнство*, але запровадити його в Києві не спромоглася. *Канонізована* православною церквою. Християнське ім'я Єлена.

Ольгерд (бл. 1269–1377) — великий князь литовський з 1345 р., син Гедиміна. Приєднав до князівства величезні обшири колишньої давньоруської території: частину Смоленщини, Київське князівство, землі Чернігово-Сіверщини та Поділля. Здійснив успішний похід проти ординців у 1362 р., завдав їм поразки під час битви на р. Сині Води.

Орда (від тюрк. — військовий табір, ставка) — у тюркомовних народів місце, де перебувала ставка хана. З розвитком державності набуває значення столиці, а згодом і всього державного утворення (наприклад Золота Орда). На території Південної України за середньовіччя існували: Білгородська, Джамбуйлуцька, Єдисанська, Єдичкульська, Кримська та інші орди.

Ортодоксальний (від грецьк. — мати правильне судження) — правівірний, той, що неухильно дотримується певного світогляду, наприклад, вчення.

Османська імперія — держава, заснована у першій пол. XI ст. у Малій Азії. Основу держави склали турки. Внаслідок завоювань територія імперії протягом XV–XVI ст. поширилася на ряд регіонів Азії, Африки й Європи. Українські землі були об'єктом зазіхань Османської імперії, землі Поділля з 1672 до 1699 рр. входили до її складу, Кримське ханство перебувало у васальній залежності від неї протягом 1475–1774 рр. Українські гетьмани Б. Хмельницький, П. Дорошенко, П. Орлик певний час співпрацювали з турецькою державою. Туреччина, у свою чергу, надавала політичну підтримку і притулок переслідуваням російською владою І. Мазепі, запорозьким козакам (Олешківська Січ, Задунайська Січ).

Остромирове Євангеліє — найдавніший датований східнослов'янський рукопис, найдавніша старослов'янська пам'ятка письменства. Написане 1056–1057 рр. дяком Григорієм для новгородського посадника Остромира.

Отроки — категорія князівських і боярських слуг у Київській Русі, які належали до молодших дружинників. Отроки становили особисту охорону князя або боярина, брали участь у походах і збиранні данини, відали княжим господарством і виконували різні доручення.

Пантеїзм (від грецьк.) — релігійно-філософське вчення, що отожднює бога з природою, а остання розглядається як втілення божества.

Пантеон (від грецьк. — місце, присвячене всім богам) — усі боги того чи іншого культу; місце поховання видатних людей.

Парафія (від лат. — церковний округ) — нижча церковно-адміністративна одиниця, фактично територія, на якій живуть члени громади вірних однієї церкви, храму.

Парафіяльні (церковно-приходські) школи — початкова школа при церковних парафіях, що виникають з XI ст. після прийняття християнства. Викладачами в школах були священники, які навчали дітей з різних верств населення грамот, співу, основ математики та Закону Божого. Проіснували до початку XX ст.

Партачі — середньовічні ремісники, що працювали самостійно, поза цеховою системою.

Паства — віруючі, якими керує *духовенство*. *Християнство* називає віруючих вівцями, а духовенство — пастухами, воно також доводить, що без посередництва *церкви* віруючі не здатні знайти правильний шлях у житті.

Патриціат — 1) найзаможніша привілейована частина населення середньовічних міст більшості країн Європи (купці, *лихварі*, заможні домовласники та землевласники); 2) купецько-лихварська верхівка, члени *магістрату*.

Патріарх (від грецьк. — батько, керую) — вищий титул у *православних автокефальних церквах*. Назва запозичена з Біблії, де патріархами називали предків окремих народів. Титул патріарха запроваджено у 451 р. Нині цей титул носять глави окремих православних церков: української, константинопольської, александрійської, антиохійської, грузинської, сербської, болгарської, румунської, російської.

Переяславське князівство — давньоруське князівство, що займало територію лівих приток Дніпра Сули та Пселу. Існувало з II половини XI ст. і було зруйноване монголо-татарами у 1239 р. Столиця м. Переяслав.

Печеніги (від тюрк. — від імені першого вождя печенізького союзу племен Бече) — угруповання кочових тюркомовних племен. У другій пол. IX ст. печеніги осіли у Північному Причорномор'ї й почали учиняти напади на Русь, Болгарію та Візантію. В 972 р. від їхніх рук загинув київський князь *Святослав*. На поч. XI ст. під тиском тюрків і *половців* частково підкоряються їм, частина ж відходить на Балкани. Значне угруповання печенігів підкоряється південноруським князям і стає частиною Чорноколубуцького об'єднання, що виникло в XII ст. у Пороссі. Джерелом прибутків були напади на сусідні землеробські народи, в т. ч. на Київську Русь. Набіги на Русь припинилися лише після 1036 р., коли їх розгромив князь *Ярослав Мудрий*.

Плем'я (від праслов. — плід) — організована група первісного населення, що складається з декількох *родів*, має визначені органи влади, керівництва, що регулюють відносини цієї групи із зовнішнім світом. Характеризується спільністю території, вірувань, господарства, звичаїв, мови.

Плем'я усвідомлювало себе одним цілим, користувалося самоназвою і давало її кожному члену племені. Створення племен прискорювало етнічне зближення людей. Форма управління — *віче*, а також рада старійшин. Племена були основою розвитку державної організації.

«**Повість минулих літ**» — найдавніший серед давньоруських *літописів*, що збереглися до нашого часу. Названий так за вступним реченням: «Ось повісті минулих літ, звідки пішла Руська земля...» Літописання на Русі розпочалося в кін. X — на поч. XI ст. Порічні статті були об'єднані в перше давньоруське літописне зведення 1037–1039 рр., створене при дворі *Ярослава Мудрого* в Києві. «Повість» мала три редакції. Першу складено, ймовірно, *Нестором* у *Києво-Печерському монастирі* бл. 1111 р. (не збереглася). За вказівкою *Володимира Мономаха* твір двічі редагували у *Видубицькому монастирі* (1116 і 1118 рр.). До нашого часу дійшла редакція 1118 р. Пам'ятка є головним і в багатьох випадках єдиним джерелом з історії східного слов'янства та Київської Русі з перших століть н. е. до поч. XII ст.

Повоз — державна повинність у Київській Русі та в пізніші часи на російських і деяких українських землях. Полягала в обов'язку доставляти продукти сільського господарства за розпорядженням князя (феодала).

«**Повчання**» — пам'ятка давньої української літератури. Створена великим князем київським *Володимиром Мономахом* у 1117 р. Збереглося «Повчання» у складі Лаврентіївського списку «*Повісті минулих літ*». Належить до поширеного у середньовіччі жанру повчань; водночас — це перший в українській літературі автобіографічний твір. Князь, звертаючись до своїх дітей з повчаннями, висловлює думки з питань моралі, державного управління тощо.

Поганство (від лат. — сільський, язичеський) — термін, яким означається комплекс вірувань, поглядів, звичаїв, що склалися протягом тривалого часу. В центрі поганських релігій стоять *родові* боги і божества, обожнені об'єкти й явища природи, *міфічні* та живі істоти. У своєму розвитку поганські культу поступово переходили від багатобожжя до однобожжя. Утворилася категорія людей, які обслуговували потреби віруючих, тобто з'явилися жерці, а також відповідні культові споруди та культові речі.

Погост — гостинний двір, на якому тимчасово зупинялися князь, духовні особи, а також гості (купці). З X ст. погости стали адміністративно-територіальними осередками, де княжі люди здійснювали князівські розпорядження, чинили суд. З часом слово «погост» стали вживати як синонім поняття «кладовище».

Подимне (подимщина, димне, дим) — один з найдавніших прямих податків у Київській Русі і на українських землях у складі *Великого князівства Литовського* та *Польщі*. Назва походить від одиниці оподаткування «дим» — двору, будинку.

Політеїзм (від грецьк. — численні боги) — багатобожжя, поклоніння декільком богам (*язичництво*). Політеїзм був притаманний релігіям давніх єгиптян, греків, східних слов'ян до прийняття християнства. Він передував появі *монотейстичних релігій*.

Половці — літописна назва тюркських кочових племен, що фактично є перекладом їхньої самоназви (по-грецьки — кумани). У X ст. жили на території від гір Тянь-Шаню до р. Дунаю. Місця їх постійних кочувань мали назву Дешт-і-Кипчак (Кипчаткський степ). Перша літописна згадка про половців припадає на 1054 р., коли відбулася сутичка між ними та руським військом. Протягом полутора століть половці нападали на руські землі. У 1103 р. вони зазнали відчутної поразки від війська київського князя *Володимира Мономаха*. У XII ст. напади половців знову посилювалися, а у XIII ст. вони були розгромлені монгольськими *ордами*, частина з них відійшла на територію сучасної Угорщини, а потім до Болгарії, де вони поступово асимілювалися з місцевим населенням.

Полонізація — політика Польщі в Україні та Білорусі, спрямована на поширення польської мови, католицького віросповідання.

Польща — держава у Центральній Європі, з якою межує Україна. Місцевими племенами у 1025 р. було створено Польське королівство. В сер. XIV ст. Польща поширила свої володіння, захопивши землі Галичини та західної Волині. Після підписання у 1569 р. Люблінської унії з Литвою переважна більшість українських земель потрапила під владу поляків. У сер. XVII ст. на території підпольської України виникає Гетьманська держава, територію якої внаслідок тривалих воєн у кін. XVII ст. поділять між собою Росія та Польща. Скориставшись загостренням суперечностей, посиленням протистояння різних політичних угруповань, Прусія, Австрія та Росія здійснили в кін. XVIII ст. три поділи Польщі, внаслідок чого ця держава припинила своє існування. Лише після завершення Першої світової війни і розпаду Австро-Угорської та Російської імперій поляки змогли відродити свою державність.

Полюддя (від ходіння по людях) — щорічний об'їзд у Київській Русі князем з його дружиною власних володінь і підлеглих племен з метою збирання данини у X–XIII ст.

Поляни — східнослов'янське плем'я (союз племен), яке жило в VI–IX ст. на території Середньої Наддніпрянщини (т. зв. київські поляни). Головні міста: Київ (центр племінного князівства), Переяславль, Родня, Вишгород, Білгород, Канів. Із середини I тис. поляни входили до антського союзу, а після його розпаду разом з русами та іншими східнослов'янськими племенами утворили наприкінці VI–VII ст. в Середньому Подніпров'ї нове ранньодержавне об'єднання. В середині VIII ст. поляни підпадають під владу Хозарського каганату. У 80-ті роки IX ст. полянські землі, захоплені князем Олегом, стають ядром новоутвореної Давньоруської держави.

Посадник — намісник князя у землях, що входили до складу Київської держави у X–XII ст. Управляючий певною областю, що повинен був збирати й доставляти князю данину. Обирався вічем з середовища бояр і був головою державної адміністрації та суду, командував військом, контролював князя, очолював військовий суд тощо.

Потала (знищення, наруга) — міра покарання у Київській державі. Полягала у вигнанні чи перетворенні на раба засудженого чи членів його сім'ї та конфіскації майна. За «Руською Правдою» поталу застосовували за розбій, окремі види крадіжок, підпал і конокрадство.

Православ'я — гілка *християнства*, що виникла внаслідок його розколу в 1054 р. на західну (*католицьку*) та східну *церкви*. В православ'ї сьогодні не існує єдиного центру й єдиного глави церкви, воно включає 15 самостійних (*автокефальних*) церков. В Україні перші християни з'являються на початку нашої ери в грецьких колоніях в Криму. За часів *Володимира Великого* у 988 р. християнство було запроваджено по всій території Київської Русі, була утворена Київська, згодом Галицька *митрополії*. У 1596 р. у Бресті сталося підписання унії, була здійснена спроба об'єднати православну та католицьку церкви під зверхністю *папи Римського*. На захист українського православ'я стало козацтво, очолюване Петром Сагайдачним: у 1620 р. за їхнього сприяння було висвячено київського *митрополита* та п'ять *єпископів*. З 1685 р. українська православна церква перейшла під зверхність Московського *патріархату*. На сьогодні православні — найбільш чисельна громада серед віруючих в Україні. Після проголошення незалежності українська православна церква не зберегла єдності і розкололася на три конфесії: Українську автокефальну православну церкву, Українську православну церкву Київського патріархату та Українську православну церкву Московського патріархату.

Регент (від лат. — правлячий) — в *монархічних* державах тимчасовий правитель держави в разі вакансії на престол, неповноліття, тривалої хвороби, недієздатності або тривалої відсутності монарха.

Рукопокладення — обряд уведення у священницький стан у *християнстві*. Рукопокладення розглядається як таїнство, у процесі якого священнослужитель, який займає вище *ієрархічне* становище, покладає руки на голову того, кого висвячують. Останньому при цьому нібито чудодійно передається «божа благодать».

Русини — самоназва етнічної групи населення східнослов'янського населення Карпат, яке проживає на території Закарпатської області, а також Східної Словаччини, колишньої Югославії, Угорщини.

«**Руська Правда**» — збірка правових норм Київської Русі. Поділяється на три редакції: Коротку, Розширену та Скорочену. Найдавніша — Коротка — пов'язується з ім'ям князя Ярослава Мудрого і включає 43 ст., поділені на «Правду Ярослава», «Правду Ярославичів», «Покон вірний» та «Уроки

мостникам». Розширена редакція, укладена в XII ст., вміщує 121 ст., в т. ч. Короткої редакції, а також «Суд Ярослава Володимировича» і «Статут Володимира Мономаха». Створення Скороченої редакції належить до XV–XVII ст., і написана вона на основі Розширеної.

Юрик (? — 879) — перший руський князь, засновник династії *Рюриковичів*. Згідно із записом «Повісті временних літ», був запрошений разом з Синеусом і Трувором до Новгороду у 862 р. на князювання. По смерті братів Юрик став одноосібним правителем Північної Русі. Серед найбільш видатних представників династії Рюриковичів були князі: Ігор (912–945 рр.), Святослав (957–972 рр.), Володимир (980–1015 рр.), Ярослав (1019–1054 рр.); галицько-волинські князі Роман (1199–1205 рр.) та Данило (1238–1264 рр.). Московське князівство успадкувало владу від володимиро-суздальської гілки Рюриковичів — Мономаховичів, які утримували владу до 1598 р., коли помер останній син Івана Грозного Федір.

Рядович — напівзалежна людина Київської Русі, яка, уклавши угоду («ряд») з феодалом, відбувала феодалну повинність. Вперше згадується у «Руській Правді». Ці люди входили до складу *челяді*, близькі за становищем до *закупів*. За вбивство рядовича передбачався штраф, як за *смерда і холопа*, — 5 гривень.

Святослав Ігоревич (бл. 931–972) — великий київський князь. Син *Ігоря* і княгині *Ольги*. Більшу частину свого життя князь Святослав провів у війнах, намагаючись розширити володіння своєї держави. У 60-х рр. X ст. він здійснив кілька вдалих походів проти *Хозарського каганату*, зруйнував хозарську столицю, підкорив Києву племена ясів і касогів. У 968 р. брав участь у поході на Болгарію, у 971 р. разом з Болгарією здійснив похід проти Візантії, однак зазнав поразки і змушений був укласти з імператором мирну угоду. Під час повернення до Києва неподалік дніпровських порогів потрапив у засідку, влаштовану *печенізьким ханом* Курею, якого намовили візантійці, і загинув у бою.

Сіверці — союз давніх східнослов'янських племен VIII–X ст., що мешкали у басейні Десни, Сейму та Сули. Протягом VIII–IX ст. сплачували данину хозарам. У 884 р. увійшли до складу Київської Русі.

Склавіни, склавени (грецьк.) — так візантійські автори VI–VIII ст. називали частину західних слов'ян, відрізняючи їх від *антів*. Склавіни заселяли територію на захід до Дністра та частину Подунав'я, утворили сильне міжплемінне державне об'єднання. Виступали союзниками антів у боротьбі з *аварами*. У другій пол. VI ст. потрапили у залежність від аварів і їхнє об'єднання розпалося.

Скоморохи — мандрівні актори на Русі, серед яких були співаки, дресирувальники, гумористи, акробати та ін. Були поширені у XV–XVII ст. Перші відомості про скоморохів відносяться до XI ст. Переслідувалися церковною та світською владою.

Слобода — вид поселень, населення яких на певний строк звільнялося від сплати податків і виконання повинностей.

«**Слово о полку Ігоревім**» — літературна пам'ятка доби Київської Русі, написана невідомим автором близько 1187 р. У творі розповідається про невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 р. проти половців. Вперше «Слово о полку Ігоревім» було надруковано у 1800 р. Вперше переклад цього твору українською мовою здійснив член «Руської трійці» І. Вагилевич.

Смальта (від італ. — емаль) — шматочки кольорового непрозорого скла, що використовувалося для виготовлення мозаїки.

Смерди — вільні селяни у IX–XIV ст. На відміну від *холопів*, володіли землею, користувалися правом виступати в суді свідками, платили данину тощо. У X ст. внаслідок захоплення князями сільських земель частина смердів перетворилася на залежних селян.

Софійський собор у Києві — видатна архітектурна пам'ятка доби Київської Русі. Збудований на честь перемоги війська князя Ярослава Мудрого над печенігами. Закладений, за «Повістю минулих літ», у 1037 р. При соборі працювала школа, бібліотека, заснована Ярославом Мудрим, велося літописання, переписувалися книги. Собор зазнав перебудов у XVII–XVIII ст., коли його було зведено у бароковому стилі, навколо оточено мурами й монастирськими спорудами. Митрополит Петро Могила заснував при Софії чоловічий монастир, перебудував храм і надав йому теперішнього вигляду. За митрополита Рафаїла Заборовського було надбудовано дзвіницю, зведену раніше гетьманом І. Мазепою, поставлено новий іконостас. Статус державного заповідника Софійський собор отримав у 1934 р. З 50-х рр. XX ст. проводяться реставраційні роботи, які супроводжуються дослідженнями пам'яток ансамблю. У 1990 р. собор внесений ЮНЕСКО до світової культурної спадщини.

Ствропігія (від грецьк. — встановлення хреста) — форма управління в *православній церкві*, що надавала незалежність від місцевої церковної ієрархії та безпосередню залежність від влади *патріарха*. Такими правами користувалися Львівське Успенське церковне братство, *Києво-Печерська лавра*, Київське Богоявленське братство та ін.

Сфрагістика (від грецьк. — печатка) — допоміжна спеціальна історична дисципліна, що вивчає печатки, пломби, клейма тощо, описує та досліджує їх як історичне джерело.

Тевтонський (Німецький) орден (к. XII ст. — 1410) — католицький духовно-лицарський орден, був заснований у Палестині наприкінці XII ст. У XIII ст., захопивши землі у прусів, литовців та поляків в Прибалтиці, лицарі ордену заснували державу — Тевтонський орден. Після розгрому Тевтонського ордену в битві при Грюнвальді у 1410 р. він став васалом Польщі, а з 1525 р. землі ордену перетворилися на Пруське герцогство.

Тиверці — східнослов'янське плем'я (союз племен), яке проживало на території між Дністром, Прутом і Дунаєм. Починаючи з X ст. Т. входять до складу Київської Русі. З середини X ст. їхні землі постійно зазнають нападів печенігів та половців, унаслідок чого Т. поступово змішуються з іншими слов'янськими племенами. В XII—XIII ст. землі Т. входили до складу Галицького князівства. Пізніше нащадки Т. розчинилися в населенні Молдови.

Топоніміка (від грецьк. — місцевість й ім'я) — допоміжна спеціальна історична дисципліна, що вивчає власні географічні назви.

Уділ — 1) частка в родовому володінні княжого роду; 2) феодальне володіння в XII—XVI ст., що утворилося внаслідок роздроблення князівств після розпаду Київської Русі.

Уличі — східнослов'янський союз племен, що існував у VII—IX ст. між Дніпром та Південним Бугом до Чорного моря. Деякі з дослідників вважають їх нащадками антів і тиверців. У 940 р. увійшли до складу Київської держави.

Улус — об'єднання племен кочовиків, адміністративно-територіальна одиниця, підвладна *хану*.

Уходники — селяни, які тимчасово «уходили» на промисли до району незаселених степів і там займалися мисливством, рибальством, бджільництвом тощо.

Феодал — власник спадкової землі, яку він отримував за умови несення служби (військової, беручи участь в управлінні та суді) або сплати встановлених звичаєм внесків. Феодал отримував з селян за користування землею оброк (плату натурою чи грошми), вони також мали безкоштовно виконувати різноманітні роботи на користь феодала. Із зростанням кількості землі у власності феодала розширювалися його владні повноваження (суд, покарання, збирання податків, видання законів).

Фетишизм (від франц. — ідол, талісман) — поклоніння предметам неживої природи, які, за уявленнями віруючих, нібито наділені чудодійною силою. Був поширений у всіх первісних народів. Ці вірування збереглися до сьогодні (віра в амулети, обереги, талісмани), а також у сучасних релігіях: наприклад, *християни* вшановують хрест, ікони, речі, пов'язані з іменами святих; *мусульмани* — чорний камінь у Мечці.

Фібула (від лат.) — металева застібка, зроблена за принципом англійської шпильки.

Фільварок (від польськ. — хутір, ферма) — товарне поміщицьке господарство, в якому використовувалася праця кріпосних селян. Був поширеним на Правобережній Україні з XIV — до першої пол. XIX ст. Запровадження поміщиками фільваркового господарства призвело до збільшення панщини, зменшення селянських земельних наділів.

Фіоль Швайпольт (р. н. невід. — 1525 або 1526 рр.) — друкар, гірничий майстер. За походженням німець. У 1491 р. у Кракові видав перші східнослов'янські книги кириличним шрифтом.

Фреска (від італ. — вологий) — техніка стінного живопису, поширена за античності та середньовіччя. Фарби, розведені на воді, наносилися на вологу штукатурку стіни.

Хан (від тюрк. — хакан, хаган, каган) — назва володаря держави у східних народів. Титул хана мали вожді гунів, аварів, монголів, кримських татар та ін.

Хозарський каганат — держава, яка виникла у VII ст. між Каспійським та Азовським морями зі столицею м. Итиль у дельті Волги. Захопивши територію Північного Причорномор'я, хозари примусили сплачувати їм данину племена полян, радимичів, в'ятичів і сіверян. Під тиском кочовиків з Азії Хозарська держава у X ст. починає занепадати. Остаточної поразки хозарам у 965 р. завдали війська київського князя Святослава.

Холопи — категорія залежного населення у Київській Русі, що перебувало в особистій залежності від феодалів. За «Руською правдою», феодал мав право продати холопа, подарувати його, навіть позбавити життя. Холопами ставали за несплату боргів, військовополонені, діти холопів. Пізніше з цієї категорії утворилася челядь. З XIV ст. холопи остаточно зрівнялися за своїм становищем з кріпаками.

Хрещення Русі — запровадження християнства в Київській державі в кін. X ст. Першими з руських князів, що прийняли християнство, були Аскольд, Дір та Ольга. Масове хрещення населення Київської Русі здійснив князь Володимир Святославич у 988–989 рр. Введення християнства сприяло посиленню великокнязівської влади, розвитку культури, розширенню міжнародних зв'язків і торгівлі з іншими країнами.

Християнство — одна з трьох (разом з буддизмом та ісламом) світових релігій, одна з найпоширеніших у сучасному світі (кількість її прихильників перевищує 1 млрд чол.). Християнство відоме з сер. I ст. Основні ідеї християнства — загальна рівність людей перед Богом, сподівання на прихід на землю Сина Божого, який встановить для праведників щасливе тисячолітнє царство Боже. В XI ст. християнство зазнало розколу і в ньому виникає два спрямування — католицизм і православ'я. У XVI ст. від католицизму відокремився протестантизм, який, у свою чергу, розділився на ряд самостійних напрямків (лютеранство, кальвінізм, англіканську церкву, методистів, баптистів, адвентистів та ін.). Сьогодні в Україні діють понад 14 тис. християнських громад усіх напрямків.

Централізм (від лат. — зосередження, центр) — система управління, яка спирається на принцип підпорядкування місцевих органів вищим, при цьому вся система управління здійснюється з одного центру.

Церква (від грецьк. — божий дім) — особливий тип релігійної організації, громад віруючих, яких об'єднують спільні релігійні погляди та обряди. Виникнення церкви пов'язане з появою монотеїзму, релігій та їх окремих напрямків. Християнська церква зазнала розколу 1054 р. на православну та

католицьку, з XIV ст. православна церква перетворилася на кілька незалежних патріархатів, з католицької церкви, у свою чергу, у XVI ст. виділилися окремі (протестантські) церкви. Церква забезпечує умови для спілкування віруючих з Богом і між собою. Прихильники церкви діляться на професійних служителів культу (духовенство) та рядових віруючих — мирян (паству).

Цех (від. нім. через польськ. — об'єднання людей одного стану) — об'єднання ремісників однієї чи суміжних спеціальностей, торговців чи ремісників. На території Київської Русі вони називалися «дружинами». В Україні з'явилися у XIV ст., їхня діяльність регламентувалася законодавством і цеховими статутами. Члени цеху — майстри — обирали старшину, скарбника, який видав скарбницею, що поповнювалася за рахунок коштів за навчання підмайстрів. Основне завдання цеху полягало у захисті прав його членів, взаємодопомозі, визначенні кількості та якості виробів тощо. Найбільшого розвитку в Україні досягли у XVI—XVII ст. і проіснували до XIX ст.; взагалі будь-яка замкнена організація.

Цивілізація (від лат. — громадянський, державний) — 1) культурні, національні, релігійні, економічні особливості окремої країни чи групи народів, пов'язаних спільною історичною долею на певному етапі розвитку; 2) рівень, щабель розвитку суспільства, матеріальної та духовної культури; 3) синонім культури.

Чинбарі — майстри з вичинки шкіри тварин.

Чинш (від польськ.) — регулярний оброк грошима чи натурою, який сплачували особисто вільні, т. зв. чиншові селяни та міщани державі або феодалові за користування земельними угіддями. В Україні існував з XIV до XIX ст.

Шаповали — ремісники з виготовлення шапок.

Шляхта (від польськ.) — дворянський стан у Польщі, Литві, Україні в XIV—XVII ст. Походить від лицарства, яке мало станові права на носіння зброї та наслідування власності. Вищим прошарком шляхти були т. зв. можновладці — *магнати*, пани, *князі*, *бояри*. Головним обов'язком їх було відбувати військову повинність в обмін на різноманітні привілеї. Після анексії Правобережної України Російською імперією в кін. XVII ст. шляхту було зрівняно в правах з російським дворянством.

Язичництво (політеїзм) — система вірувань, обрядів, свят, вироблених слов'янами до прийняття християнства. У східних слов'ян набуло форм обоження сил природи, тварин і рослин, а також людиноподібних істот: русалок, мавок, рожаниць. Серед наймогутніших богів Київської Русі були: Сварог, Даждьбог, Стрибог, Перун. Елементи язичницьких вірувань співіснували с *християнством* на Русі до монголо-татарської навали, після якої християнство посіло панівне становище серед релігійних уявлень населення. Проте й до сьогодні окремі язичницькі елементи зберігаються в українських обрядах.

Яничари (від тур. — *нове військо*) — регулярна піхотна армія в *Туреччині*, яка виникла у XIV ст. і спочатку комплектувалася з наведеного до *ісламу християнського* населення підкорених країн. Ліквідована у 1826 р. Махмудом II.

Ярлик (від тюрк. — повеління, наказ) — пільгова грамота на князування, що видавалася *ханом Золотої Орди* підвладним феодалам.

Ярослав Володимирович Мудрий (християнське ім'я Георгій; 976—1054) — великий князь київський. Син князя *Володимира Великого*. Після смерті батька чотири роки боровся з братами за владу й утвердився при владі у 1119 р. Вів успішну боротьбу з *печенігами*, яких остаточно розгромив у 1036 р. Зміцнив міжнародний авторитет Київської Русі, поріднившись через своїх дітей з правлячими династіями Франції, Швеції, Польщі, Норвегії, Візантії. При цьому було укладено перше зведення письмових законів «*Руська Правда*», побудовано *Софійський собор*, відкрито школу, засновано бібліотеку. За часів його правління Київська держава досягла вершин своєї могутності.

Ярославська битва 1245 р. — сталася між військом Данила Романовича Галицького та з'єднаною армією угорського короля Бели IV, чернігівського князя Ростислава Михайловича, загонів галицьких бояр та поляків. На боці Данила Романовича виступили загони литовського князя Міндовга, половців та мазовецького князя Конрада. Битва відбулася поблизу м. Ярослава і закінчилася повною перемогою князя Данила.

Ясак (тюрк.) — данина, що її сплачували підкорені народи *хану Золотої Орди*. Складала десяту частину всіх прибутків.

Ясир (тюрк.) — захоплені в полон татарами або турками мирні жителі, яких використовували на різних важких роботах чи продавали в рабство.

КАЛЕНДАРНЕ ПЛАНУВАННЯ (35 годин)

Номер уроку	Дата	Тема уроку	Поняття, терміни
1		Вступ	Середньовічна історія України
Тема 1. Виникнення			
2		Слов'яни під час Великого переселення народів	Слов'яни, склавіни, анти, Велике переселення народів, колонізація, східнослов'янські племінні союзи, хозари
3		Становлення держави з центром у Києві	Теорії походження назви «Русь», держава, князь, династії, городи, Київська Русь; печеніги, «Повість минулих літ»
4		Зміцнення Київської держави	Регент, реформа, «уроки», «устава», християнство, хозари
5		Суспільний устрій та господарське життя Київської Русі у IX—X ст.	Князь, бояри, віче, воєвода, дружина, посадник, «кормління», полюддя, смерди, чернь, холопи
6		Узагальнення	
7		Тематичне оцінювання	
Тема 2. Київська Русь наприкінці X —			
8		Київська держава за часів правління Володимира Великого	Князівські усобиці, адміністративна, військова, судова, фінансова реформа, тризуб, язичництво, ідол, релігійна реформа, Володимирове шестибожжя, монотеїзм, християнство, десятина

Події, дати	Історичні постаті	Дидактичне забезпечення уроку
та розвиток Київської Русі		
IV–VII ст. — Велике переселення народів; 400–602 рр. — час існування антського племінного союзу; кінець V — початок VI ст. — заснування Києва; VIII–IX ст. — розселення племінних союзів східних слов'ян на території України	Прокопій Кесарійський, Йордан, Германаріх, Атілла, Бож, Ардагаст, Мусолій, Маджак, Кий, Щек, Хорив, Либідь	
60–70 рр. IX ст. — походи Аскольда на Візантію; 860 р. — хрещення Аскольда; 862 — запрошення варягів до Новгороду; 882 р. — прихід до влади в Києві Олега; 907, 911 рр. — походи Олега на Візантію; 912–945 рр. — князювання Ігоря; 945 р. — повстання древлян	Синеус, Трувор, Рюрик, Аскольд, Дір, Олег, Ігор	
945–954 р. — князювання Ольги, 957 р. — хрещення Ольги; 965 р. — розгром хозарів Святославом; 968, 970 рр. — дунайські походи Святослава; 971 р. — битва при Доростолі; 972 р. — загибель Святослава	Ольга, Костянтин Багрянородний, Лев Діакон, Святослав, Іван Цимісхій, хан Куря	
в першій половині XI ст.		
972–980 рр. — боротьба князів за владу; 980–1015 рр. — князювання Володимира; 988 р. — хрещення Русі; 996 р. — зведення Десятинної церкви	Володимир Великий	

Номер уроку	Дата	Тема уроку	Поняття, терміни
9		Київська держава за часів правління Ярослава Мудрого	Князівська усобиця, літописання, звичаєве право, писане право, першій звід законів «Руська правда», шлюбна дипломатія, школа, бібліотека, монастир, печеніги
10		Політичний та соціально-економічний устрій Київської Русі	Верстви населення, закуп, рядович, холоп, челядь, смерд, ізгой, вотчина, уділ, «луччі люди», натуральне господарство, панщина, оброк, злотники, срібники, «шлях з варяг у греки»
11		Культурний розвиток Київської Русі	Культура, народність, діалект, кирилиця, глаголиця, устав, скоропис, «житія», пергамент, літопис, фольклор, билини, церква, апсида, неф, графіті, мініатюра, смальта, мозаїка, фініфть, зернь, перегородчаста емаль, скоморохи
12		Узагальнення	
13		Тематичне оцінювання	
Тема 3. Київська Русь			
14		Становище у державі за часів правління Ярославичів	Половці, ротація, вотчина, уділ, міжусобиці
15		Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха	«Повчання дітям», «шапка Мономаха»
16		Феодална роздробленість. Поява удільних князівств	Політична роздробленість, децентралізація, Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське князівства, «Слово о полку Ігоревім», «Україна»
17		Політичний та соціально-економічний розвиток Галицького і Волинського князівств	Вотчина, спадкова вотчина, боярська опозиція

Події, дати	Історичні постаті	Дидактичне забезпечення уроку
1019–1054 рр. — правління Ярослава, 1036 р. — розгром печенігів, будівництво Софійського собору; 1051 р. — заснування Києво-Печерського монастиря	Борис, Гліб, Святополк, Мстислав, Ярослав, Інгігерда, Доброніга, Ізяслав, Святослав, Анна, Анастасія, Єлизавета	
XI–XII ст. — «Руська правда»	Ярослав Мудрий, Ярославичі, Володимир Мономах	
988 р. — заснування першої школи; 1036 р. — будівництво Софійського собору; 1037 р. — перша бібліотека	Кирило та Мефодій, Нестор, Алпій, Никон, Іларіон, Агапіт	
за часів роздробленості		
1061 р. — напад половців; 1068 р. — повстання в Києві; 1071 р. — укладення «Правди Ярославичів»; 1097 р. — Любецький з'їзд князів	Ізяслав, Всеволод, Святослав Ярославич, Василько Ростиславич	
1113 р. — повстання у Києві; 1113–1125 рр. — князювання Володимира Мономаха	Володимир Мономах, Мстислав Володимирович	
1169 р. — захоплення Києва Андрієм Боголюбським; друга половина XII ст. — втрата Києвом значення центру Русі; 1185 р. — похід Ігоря на половців; 1187 р. — перша згадка назви «Україна»; XII ст. — «Слово о полку Ігоревім»	Андрій Боголюбський, Ігор Святославич, Кончак	
1153–1187 рр. — князювання Ярослава Осмомисла; 1187–1199 рр. — князювання Володимира Ярославича	Ростислав Володимирович, Ярослав Осмомисл, Володимир Ярославич, Фрідріх I Барбаросса	

Номер уроку	Дата	Тема уроку	Поняття, терміни
18		Культурний розвиток Київської Русі у другій половині XI — першій половині XIII ст.	Фортифікація, замки, вітражі, героїчно-епічні пісні, плачі, церковні співи
19		Узагальнення	
20		Тематичне оцінювання	
Тема 4. Галицько-Волинська			
21		Утворення Галицько-Волинської держави за Романа Мстиславича	
22		Боротьба проти монгольських завоювань	Золота Орда, золотоординське іго, ярмо, ярлик, хан, баскак, ясак
23		Князювання Данила Романовича Галицького	Експансія, ярлик, хрестовий похід, папа римський, легат, коронація
24		Галицько-Волинська держава за наступників Данила Романовича	Роздробленість, іго, католицизм, православ'я, Тевтонський орден, автономія, нейтралітет
25		Особливості розвитку культури та історичне значення Галицько-Волинської держави	Вітражі, фортифікація, фортеця Тустань, Успенський собор у Володимирі, іконопис, «Україна», національні символи, держава
26		Узагальнення	
27		Тематичне оцінювання	

Події, дати	Історичні постаті	Дидактичне забезпечення уроку
1056 р. — Остромирове Євангеліє; 1113 р. — «Повість минулих літ» Нестора; 1117 р. — «Повчання дітям» Володимира Мономаха; 1187 р. — «Слово о полку Ігоревім»		
держава		
1173–1205 рр. — князування Романа Мстиславича; 1203 р. — приєднання Києва; 1205 р. — загибель Романа Мстиславича	Роман Мстиславич	
1203 р. — створення Монгольської держави; 1223 р. — битва на р. Калці; 1239 р. — розорення Переяславської та Чернігівської земель; 1240 р. — захоплення Києва; 1241 р. — вторгнення монголів у галицько-волинські землі; 1243 р. — заснування Золотої Орди	Чингізхан, Батий, Котян, Мстислав Удатний	
1221 р. — утвердження Данила Романовича на Волині; 1238 р. — відновлення влади Данила над Галичем; 1245 р. — розгром угорців; 1245–1246 рр. — візит Данила Романовича до Золотої Орди; 1253 р. — коронація Данила Галицького; 1254–1255 рр. — похід Куремси на Волинь; 1255 р. — заснування Львова	Данило Романович, Іннокентій IV, Куремса, Бурундай	
1264–1301 рр. — правління Лева Даниловича; 1308–1323 рр. — князування Лева II та Андрія Юрійовича; 1340–1349 рр. — боротьба бояр на чолі з Дмитром Дятком за незалежність Галицько-Волинської держави		
XIII ст. — Галицько-Волинський літопис; 1256 р. — заснування Львова		

Номер уроку	Дата	Тема уроку	Поняття, терміни
Тема 5. Українські землі у складі Великого князівства Литовського			
28		Початок польсько-го та литовського володарювання на українських землях	Адміністративно-територіальний устрій, державність, удільне князівство, унія, колонізація, кріпацтво, магдебурзьке право, покатоличення, політичні права, сейм, сепаратизм, шляхта, магнати
29		Українські землі під владою Литви наприкінці XIV — в першій половині XVI ст.	Міжусобиці, адміністративно-територіальний устрій
30		Українські землі у складі Угорщини, Молдавії та Московської держави	Намісник, Шипинська земля, Буковина, автономія
31		Соціальний устрій та господарське життя в Україні у другій половині XIV — першій половині XVI ст.	Феодальне землеволодіння, шляхта, магнати, пани, челядь, громади, отамани, тіуни, тяглі селяни, копа, копний суд, магдебурзьке право, вотчинний суд, магістрати, міщани, цехи, партачі, ярмарки
32		Культурне й церковне життя України у другій половині XIV — першій половині XV ст.	Українська народність, «мала Русь», русин, папір, світський живопис, іконостас, кобза, бандура, трембіта, митрополит, єпархія, асиміляція
33		Узагальнення	
34		Тематичне оцінювання	
35		Повторювально-узагальнюючий урок	

Події, дати	Історичні постаті	Дидактичне забезпечення уроку
та інших держав (друга половина XIV– XV ст.)		
1321–1362 рр. — захоплення українських земель Литвою; 1363 р. — битва на р. Сині Води; 1385 р. — Кревська унія; 1387 р. — завоювання Галичини Польщею	Вітовт, Свидригайло, Сигізмунд, Ягайло, князі Чарторийські, Олельковичі, Казимир IV, Михайло Глинський, Костянтин Острозький	
1392 р. — Острозька угода; 1399 р. — битва на р. Ворсклі; 1410 р. — Грюнвальдська битва; 1413 р. — Городельська унія; 1435 р. — битва при Вількомирі; 1471 р. — ліквідація Київського князівства; 1481 р. — «змова князів руських»		
XIII ст. — входження Закарпаття до складу Угорщини; XIV ст. — входження Шипинської землі до складу Молдови; 1503 р. — приєднання до Москви Чернігово-Сіверщини; 1514 р. — Молдавія — васал Туреччини; 1475 р. — Крим став васалом Туреччини; 1482 р. — початок нападів татар на Україну	Костянтин Острозький, Іван III, Дмитро Донської	
1447 р. — Віленський привілей; 1490–1492 р — повстання під проводом Мухи та Борулі	Муха, Боруля	
1448 р. — відокремлення Київської митрополії від Московської; 1463 р. — заснування Львівського братства; 1483 р. — видання у Римі «Прогностичних оцінок біжучого» Юрія Котермака (Дрогобича); 1486 р. — заснування Луцького братства	Юрій Дрогобич, Григорій Болгарин, Швайполт Фіоль	

СИНХРОНІСТИЧНА ТАБЛИЦЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Всесвітня історія	Історія України
1	2
IV–V ст.	
<p>395 р. — розподіл Римської імперії на Західну і Східну.</p> <p>451 р. — Каталаунська битва.</p> <p>455 р. — захоплення Рима вандалами.</p> <p>середина V ст. — початок завоювання германськими племенами Британських островів.</p> <p>476 р. — падіння Західної Римської імперії.</p> <p>486 р. — захоплення Хлодвігом Галії, заснування Франкського королівства.</p> <p>Династія Меровінгів.</p> <p>500 р. — хрещення Хлодвіга</p>	<p>II–III ст. — вторгнення готів у Північне Причорномор'я, Крим. Поширення тут християнства.</p> <p>II–V ст. — межиріччя Дніпра і Дністра. Розселення землеробських племен черняхівської культури.</p> <p>375 р. — вторгнення гунів у Північне Причорномор'я.</p> <p>400–602 рр. — час існування антського племінного союзу.</p> <p>425 р. — війна гунів та антів з Візантією кін. V — I пол. VI ст. — заснування Києва. Діяльність Кия, Щека і Хорива</p>
IV–VII ст. Велике переселення народів	
VI–VII ст.	
<p>527 р. — початок правління Юстиніана I у Візантії.</p> <p>532 р. — повстання Ніки у Візантії.</p> <p>570–632 рр. — життя Мухаммеда.</p> <p>Поява ісламу.</p> <p>618–907 рр. — правління династії Тан у Китаї.</p> <p>622 р. — початок мусульманського літочислення.</p> <p>630 р. — утворення Арабського халіфату.</p> <p>681–1018 рр. — перше Болгарське царство.</p> <p>сер. VII ст. — утворення Хозарського каганату</p>	<p>VI–VIII — формування державного об'єднання «Руська земля» в Середньому Подніпров'ї.</p> <p>568–635 рр. — слов'яно-аварські війни.</p> <p>VI–VII ст. — утворення дулібського союзу племен.</p> <p>602 р. — остання письмова згадка про антів.</p> <p>сер. VII ст. — болгари на чолі с ханом Аспарухом вторглися в Подунав'я.</p> <p>VII–VIII ст. — розселення племен волинської культури</p>
VIII ст.	
<p>711 р. — захоплення арабами Іспанії.</p> <p>715–741 рр. — Франкське королівство.</p> <p>Правління Карла Мартелла.</p> <p>718 р. — початок Реконквісти в Іспанії.</p> <p>732 р. — перемога франків над арабами в битві при Пуатьє</p>	<p>VIII ст. — триває формування ранньофеодальної держави Київська Русь.</p> <p>VIII–IX ст. — час існування салтівської археологічної культури</p>

1	2
<p>741–768 рр. — правління Піпіна Короткого. 756 р. — утворення Папської держави. 793 р. — вікінги висадилися на острові Британія. 768–814 рр. — правління Карла Великого. 800 р. — утворення Франкської імперії. Коронація Карла Великого</p>	
IX ст.	
<p>843 р. — Верденський договір. Імперія Карла Великого розпалася на Францію, Німеччину та Італію. 862 р. — «закликання» варягів до Новгороду. 865 р. — за часів царя Бориса I Болгарія приймає християнство. 886–1042 рр. — панування датчан в Англії. 871–900 рр. — правління Алфреда Великого</p>	<p>860–882 р. — правління князя Аскольда. 860, 863 рр. — походи русичів на Константинополь. 860 р. — Аскольд прийняв християнство. 60-ті рр. — просвітницька діяльність Кирила і Мефодія. 882 р. — князь Олег убив Аскольда і захопив владу в Києві. 882–912 рр. — князування Олега</p>
X ст.	
<p>919 р. — утворення Німецького королівства. 936–973 рр. — правління Оттона I. 962 р. — утворення «Священної Римської імперії». 966 р. — прийняття поляками християнства. X ст. — розпад Арабського халіфату. 1000 р. — вікінги на чолі з Лейвом Ерікссоном Щасливим досягли Америки. 1000 р. — коронація угорського князя Стефана</p>	<p>912–945 рр. — князування Ігоря. 945 р. — повстання древлян проти Ігоря. 945–969 рр. — князування Ольги Мудрої. 957 р. — прийняття Ольгою християнства. 969–972 рр. — князування Святослава Завойовника. 980–1015 рр. — князування Володимира Великого. 988 р. — прийняття християнства в Київській Русі</p>
XI ст.	
<p>922–1025 рр. — правління Болеслава Хороброго. 1025 р. — утворення Польської держави</p>	<p>1019–1054 рр. — правління Ярослава Мудрого. 1036 р. — остаточний розгром печенігів</p>
<p>1054 р. — розкол християнства на православну й католицьку церкви</p>	
<p>1066 р. — битва при Гастингсі. Завоювання Англії норманами. 1066–1087 рр. — правління Вільгельма I Завойовника. 1077 р. — «шлях до Каносси» Генріха IV</p>	<p>1068 р. — повстання киян проти князя Ізяслава. 1072 р. — Ярославичі Ізяслав, Святослав та Всеволод уклали «Правду Ярославичів». 1097 р. — Любецький з'їзд князів</p>

1	2
<p>1086 р. — «Книга Страшного суду» — земельний перепис в Англії.</p> <p>1095 р. — виступ папи Урбана II у Клермоні із закликом до хрестового походу.</p> <p>1096–1099 рр. — Перший хрестовий похід.</p> <p>1099 р. — захоплення хрестоносцями Єрусалима</p>	
XII ст.	
<p>1147 р. — перша згадка про Москву.</p> <p>1186 р. — створення Другого Болгарського царства.</p> <p>1152–1190 рр. — правління імператора Фрідріха I Барбаросси.</p> <p>1154–1189 рр. — правління в Англії Генріха II Плантагенета.</p> <p>1157–1199 рр. — правління короля Річарда Левове Серце.</p> <p>1167–1216 рр. — правління в Англії Іоанна Безземельного.</p> <p>1180–1223 рр. — правління у Франції Філіппа II Августа.</p> <p>1192 р. — виникнення в Японії першого сьогуната</p>	<p>1113 р. — Нестор закінчив укладення «Повісті минулих літ».</p> <p>Повстання в Києві.</p> <p>1113–1125 рр. — правління Володимира Мономаха.</p> <p>1125–1132 рр. — правління Мстислава Володимировича.</p> <p>1141–1144 рр. — об'єднання галицьких земель й утворення князівства з центром у Галичі.</p> <p>1153–1187 рр. — князювання в Галицькій землі Ярослава Осмомисла.</p> <p>1169 р. — захоплення Києва Андрієм Боголюбським.</p> <p>1185 р. — похід сіверського князя Ігоря Святославича на половців.</p> <p>1187 р. — перша літописна згадка назви «Україна».</p> <p>1189–1199 рр. — князювання в Галицькій землі Володимира Ярославича.</p> <p>1199 р. — утворення Галицько-Волинського князівства.</p> <p>1199–1205 рр. — князювання Романа Мстиславича</p>
XIII ст.	
<p>1203 р. — утворення Монгольської держави.</p> <p>1204 р. — захоплення хрестоносцями Константинополя.</p> <p>1212–1250 рр. — правління імператора Фрідріха II.</p> <p>1209–1229 рр. — Альбігойські війни. Боротьба з еретиками у Франції.</p> <p>1212 р. — перемога іспанців над арабами.</p> <p>1215 р. — запровадження Великої хартії вольностей</p>	<p>1223 р. — поразка русичів у битві з монголами на р. Калка.</p> <p>1238–1264 рр. — князювання Данила Галицького.</p> <p>1238 р. — розгром військом Данила Галицького хрестоносців під Дорогочином.</p> <p>1240 р. — приєднання Київської землі до Галицько-Волинського князівства</p>

1	2
1219–1263 рр. — князювання Міндовга у Литві. 1242 р. — заснування Золотої Орди	
1237–1242 рр. — походи монгольського війська на Русь і Центральну Європу. 1240 р. — Новгородська земля. Невська битва. 1242 р. — Льодове побоїще	
1252 р. — хрещення і коронування литовського князя Міндовга. 1261 р. — відновлення Візантійської імперії. 1265 р. — скликання парламенту в Англії. 1271 р. — подорож Марко Поло до Китаю. 1291 р. — кінець хрестових походів	1240 р. — захоплення Києва монголами. 1245 — відвідання Данилом Галицьким Золотої Орди. 1253 р. — коронація Данила Галицького. 1261 — початок утворення генуезьких торгових факторій у Північному Причорномор'ї. 1264–1301 рр. — князювання Лева Даниловича на Галичині. 1271–1288 рр. — князювання Володимира Васильковича на Волині
XIV ст.	
XIV ст. — утворення держави Османа. 1302 р. — скликання Генеральних штатів у Франції. 1309–1377 рр. — Авіньйонський полон пап	1301–1315 рр. — князювання Юрія Левовича на Галицько-Волинській землі. 1315–1323 рр. — князювання Андрія та Лева Юрійовичів
1316–1341 рр. — князювання Гедиміна у Литві. 1337–1453 рр. — Столітня війна. 1345–1377 рр. — князювання в Литві Ольгерда. 1346 р. — битва при Кресі. 1356 р. — битва при Пуатьє. «Золота булла» імперського сейму «Священної Римської імперії». 1358 р. — повстання Жакерії у Парижі. 1368 р. — виникнення імперії Мін. 1378 р. — «Заколот чомпі». 1380 р. — Куликовська битва. 1381 р. — повстання Уота Тайлера в Англії. 1389 р. — битва на Косовому полі. 1386–1434 рр. — правління в Польському королівстві Ягайла Ольгердовича. 1392–1430 рр. — князювання в Литві Вітовта	1324 р. — перша письмова згадка про чинність в українських землях магдебурзького права. 1340–1363 рр. — захоплення більшості українських земель Литовськими князями. 1349 р. — Шипинська земля (Буковина) приєднана до Угорського королівства. 1354 — патріарший собор у Константинополі санкціонував перенесення руської митрополії з Києва до Володимирана-Клязьмі. 1359 р. — Шипинська земля увійшла до складу Молдавського князівства. 1362 р. — розгром ординського війська біля Синіх Вод. 1387 р. — остаточне приєднання Галичини до Польського королівства. 1399 р. — поразка литовського війська у битві на р. Ворскла
1385 р. — Кревська унія між Польщею та Великим князівством Литовським	

1	2
XV ст.	
<p>1410 — розгром об'єднаним військом поляків, литовців, українців та білорусів Тевтонського ордену під Грюнвальдом.</p> <p>1413 р. — Городельська унія між Великим князівством Литовським і Польським королівством</p>	
<p>1415 р. — битва при Азенкурі.</p> <p>1415 р. — спалення Яна Гуса.</p> <p>1419–1434 рр. — гуситський рух.</p> <p>1429 р. — звільнення від облоги Орлеана.</p> <p>1431 р. — спалення Жанни д'Арк на вогнищі.</p> <p>1439 р. — Флорентійська унія.</p> <p>1443 р. — відокремлення Кримського ханства від Золотої Орди.</p> <p>1445 р. — винайдення друкарства.</p> <p>1453 р. — захоплення Константинополя турками-османами.</p> <p>1455–1485 рр. — Англія. Війна Червоної та Білої Троянд.</p> <p>1456 р. — встановлення васальної залежності Молдавського князівства від Османської імперії.</p> <p>1477 р. — загибель бургундського герцога Карла Сміливого.</p> <p>1462–1505 рр. — правління московського князя Івана III.</p> <p>1479 р. — утворення об'єданого Іспанського королівства.</p> <p>1480 р. — кінець панування монголо-татар.</p> <p>1492 р. — завершення Реконкісти.</p> <p>1492 р. — відкриття Америки Колумбом.</p> <p>1499 р. — проголошення незалежності Швейцарії</p>	<p>1435 р. — галицька шляхта обмежила права селян переходити до іншого землевласника.</p> <p>1447 р. — Віленський привілей щодо юридичного оформлення прав привілейованих станів у Польському королівстві.</p> <p>1448 р. — відокремлення Київської митрополії від Московської.</p> <p>1463 р. — утворення Львівського братства.</p> <p>1471 р. — ліквідація Київського князівства.</p> <p>1475 р. — Крим став васалом Туреччини.</p> <p>1481 р. — змова руських князів Олельковичів та Бельського про приєднання руських земель до Московського князівства.</p> <p>1482 р. — початок регулярних нападів татар на Україну.</p> <p>1483 р. — видання латиною першої друкованої книги українця Юрія Котермака «Прогностична оцінка біжучого 1483 р.».</p> <p>1490–1492 рр. — повстання Мухи.</p> <p>1491 — Швайпольт Фіоль видав у Кракові перші кириличні книжки.</p> <p>1492 р. — перша письмова згадка про козаків</p>

Тема 1

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСИ

УРОК 2

ТЕМА. СЛОВ'ЯНИ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Розселення слов'ян (VI–VII ст.)» та «Східні слов'яни у VIII — серед. IX ст.» виконайте завдання і дайте відповіді на питання.

1. Покажіть територію розселення слов'ян на початку VI ст.
2. Назвіть племінні об'єднання слов'ян на початку VI ст.
3. В яких напрямках відбувалося розселення слов'ян?
4. Назвіть сусідів стародавніх слов'ян.
5. Назвіть слов'янські держави VII ст.
6. Назвіть племена східних слов'ян.
7. Укажіть територію розселення східних слов'ян.
8. Назвіть племена західних слов'ян.
9. Укажіть територію розселення західних слов'ян.
10. Назвіть племена південних слов'ян.
11. Укажіть територію розселення південних слов'ян.
12. Які племена просувалися на слов'янську територію у цей період?

Творчі та пошукові завдання й запитання

1. Працюємо з текстом.

Прочитайте наведені тексти історичних джерел і дайте відповіді на запитання до них.

Текст 1. З «Літопису Руського» (початок XII ст.)

«...Слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвались полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвались дреговичами, а інші сіли на Двіні і назвались полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвались полочанами. Слов'яни же, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвались своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвались сіверянами».

Запитання

- 1) Як автор пояснює походження назв деяких слов'янських племен?
- 2) Де переважно селилися слов'яни?

Текст 2. Прокопій Кесарійський (VI ст.)

«Цими племенами, слов'янами й антами, не керує одна людина, вони з давніх часів живуть у народоправстві (демократії), тому в них щастя і нещастя в житті є загальною справою. Та все інше в обох цих варварських племен, усе життя та закони однакові. Вони вважають, що тільки бог, творець блискавок, є володарем над усіма, і йому жертвують биків і відправляють інші священні обряди... Вони шанують річки і німф та інші божества, жертвують усім і за допомогою цих жертв ворожать».

Запитання

- 1) Які факти, наведені в уривку, свідчать про існування в житті слов'янських племен демократичних принципів управління?
- 2) Опишіть соціальний устрій слов'ян.
- 3) Яких богів і чому шанували стародавні слов'яни?

Текст 3. Маврикій Стратег (VI ст.)

«Племена слов'ян й антів подібні за своїм способом життя, своїми звичаями, своєю любов'ю до свободи, їх не можна схилити до неволі або покору у своїй країні. Вони численні, терплячі, легко зносять спеку, холод, дощ, брак одягу, нестачу їжі. Полонених вони не тримають у неволі, як інші племена, протягом необмеженого часу, але, обмежуючи (час неволі) певним часом, пропонують їм вибрати: чи хочуть вони за якийсь викуп повернутися додому, а чи залишитися там у стані вільних і друзів?

У них велика кількість всілякої худоби й плодів земних, що лежать кучами, зокрема просо й пшениця...»

Запитання

- 1) Які риси характеру слов'ян відзначав автор?
- 2) Чим відрізнялася доля раба у Римі та у слов'ян?
- 3) Виходячи з наведеного тексту, охарактеризуйте основні заняття слов'ян?

Текст 4. З «Літопису Руського» (початок XII ст.)

«Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми, — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то були [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом.

Запитання

- 1) З якого племені походили Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь?
- 2) Про що свідчать наведені в уривку топоніми?

2. Співвіднесіть назви слов'янських племен з їхніми політичними центрами.

1) Деревляни	а) Київ
2) поляни	б) Олешшя
3) словени	в) Іскоростень
4) уличі	г) Новгород

Відповідь: 1 в; 2 а; 3 г; 4 б.

3. Приведіть у відповідність давньогрецькі та сучасні географічні назви.

1) Понт Евксинський	а) Дон
2) Борисфен	б) Чорне море
3) Танаїс	в) Дніпро

Відповідь: 1 б; 2 в; 3 а.

4. Виключіть зайве.

- 1) Даждьбог, Сварог, Мокош, Гефест, Велес. (*Гефест*)
- 2) Венеди, склавіни, авари, анти. (*Авари*)
- 3) Жито, ячмінь, просо, картопля. (*Картопля*)

5. Слов'янські племена заселяли великі території. Як ви вважаєте, якими були причини досить стрімкого розселення слов'ян?

6. Заповніть таблицю «Східні слов'яни: територія їхнього розселення та політичні центри».

№ п/п	Назви племен	Територія розселення	Головні міста (столиці)
1	Древляни	Північна Україна: міжиріччя Горині — Прип'яті — Тетерева — Дніпра	Іскоростень
2	Поляни	Правобережжя України: межиріччя Тетерева — Росі	Київ
3	Діверці	Лівобережжя України: межиріччя Десни — Ворскли	Чернігів, Новгород-Сіверський
4	Тиверці	Правобережжя: межиріччя Дністра — Прута	Білгород-Дністровський
5	Уличі	Південна Україна: межиріччя Південного Бугу — Дністра — до моря	Олешшя на Дніпрі
6	Волиняни, дуліби	Волинь — Тернопілля	Теребовля
7	Білі хорвати	Прикарпаття — Закарпаття	Ужгород

Домашнє завдання

1. Опрацювати матеріал підручника.
2. Попередньо познайомитись з темою «Становлення Київської держави» (для сильних класів).
3. Скласти схему управління в племінних союзах слов'ян.
4. Написати лист-послання нащадкам русичів.

УРОК 3

ТЕМА. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ З ЦЕНТРОМ У КИЄВІ**Працюємо з атласом**

За допомогою карти атласа «Київська держава за князювання Аскольда, Діра та Олега (882–912)» та «Київська держава за князювання Ігоря, Ольги та Святослава (912–972)» виконайте завдання і дайте відповіді на запитання.

1. Покажіть на карті та назвіть політичні центри Словенської та Руської земель.
2. В яких напрямках здійснювали походи руські князі?
3. Які східнослов'янські племена входили до складу Руської землі під час правління Олега?
4. Які походи здійснив князь Олег?
5. Назвіть сусідів Руської землі.
6. Які походи здійснив князь Ігор?

Розвиваємо хронологічні вміння

1. Співвіднесіть дати та події, які відбулися у цей час.

1) 882 р.	а) Похід Олега на Візантію
2) 60–70 рр. IX ст.	б) прихід Олега до влади у Києві
3) 907 р.	в) походи Аскольда на Візантію

Відповідь: 1 б; 2 в; 3 а.

2. Відновіть хронологічну послідовність:

- 1) Правління руських князів:
  - а) Ігор;
  - б) Олег;
  - в) Аскольд і Дір.

Відповідь: в — б — а.

- 2) Події, які відбувалися за часів правління Олега.

- а) Руські дружини досягли узбережжя Каспію;
- б) захоплення влади в Києві;
- в) успішний похід проти Візантії.

Відповідь: б — в — а.

- 3) Події, які відбувалися під час правління Ігоря.

- а) Повстання древлян;
- б) похід до Закавказзя;
- в) поява печенігів.

Відповідь: в — б — а.

Творчі та пошукові завдання та запитання

1. Працюємо з текстами.

Прочитайте наведені тексти історичних джерел і дайте відповіді на запитання.

Текст 1. З «Літопису Руського»

«У рік 859. Варяги приходячи із за-мор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з вятичів; брали вони по білій вивірці від диму...»

У рік 862. Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і радив за угодою, по праву». Пішли вони за море до варягів, до русі... І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, — на Білім озері, а третій, Трувор, — в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала [свою] назву Руська земля.

У рік 879. Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був у його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий...

У рік 882. Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв...

І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позадуоставив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого... Він послав [посла] до Аскольда і Діра сказати, що, мовляв: «Ми — купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого — і [тут] винесли Ігоря. А се — син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі ...

І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським».

Запитання

- 1) Які відносини були між варягами та східними слов'янами?
- 2) Чому більшість дослідників дотримуються норманської теорії формування Руської держави?
- 3) Розкажіть, за яких обставин відбулося об'єднання Новгороду та Києва.
- 4) Яка династія після захоплення Києва Олегом затвердилася на Русі?

Текст 2. З «Літопису Руського»

945 р. У цей же рік сказала дружина Ігореві: «У отроків Свенельда доволі і зброї, і одягу, а ми голі. Піди, князю, з нами по данину: ти добудеш і ми». Послухав їх Ігор, пішов до древлян по данину, добавляв до попередньої данини, і чинили насильство древлянам він і мужі його. Взявши данину,

він пішов у своє місто. Коли він повертався, то, роздумавши, сказав дружині своїй: «Ідіть з даниною додому, а я повернусь і ще походжу (за даниною)».

Запитання

- 1) Про які події йдеться у наведеному уривку?
  - 2) Чому деревляни платили Ігорю данину?
  - 3) Що спричинило повстання деревлян?
2. Складіть речення із словами.
    - 1) Олег, дружина, похід, Київ, влада.
    - 2) Слов'яни, язичники, Перун, волхви.
    - 3) Ігор, полюддя, деревляни, повстання.
  3. Співвіднесіть терміни та поняття.

1) Князь	а) Збройні загони у Київській державі
2) дружина	б) щорічний об'їзд князем та його дружиною підвладних територій з метою збору данини
3) полюддя	в) військовий вождь, глава держави

Відповідь: 1 в; 2 а; 3 б.

4. Працюємо з таблицями.
  - 1) Заповніть таблицю «Політика російських князів».

Князь	Роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика

- 2) Заповніть пропуски у таблиці «Внутрішня та зовнішня політика перших руських князів».

Князь	Час правління	Діяльність
	860–882 рр.	860 р. — __ . __ — убивство Аскольда, захоплення влади в Києві Олегом
Олег		__ — успішний похід на Візантію, яка вимушена була сплатити данину і підписати вигідну торговельну угоду 911 р. — __
	912–945 рр.	__ — угода з печенігами. 941 р. — __ . __ — другий похід проти Візантії. __ — похід на Закавказзя. 945 р. — __

5. Визначте, про які події йдеться в поетичному уривку.
  - 1) Варягів новгородці запросили,
Щоб ті від ворогів їх захистили.

Вони ж самі там управляти стали,
Та ще й сусідні землі приєднали.

(Запрошення до Новгороду Рюрика, Синеуса і Трувора)

- 2) З тих пір полянським людом правити почали,
Коли, разом з киянами, хозар з Русі прогнали.
Дуже багато гарних ті князі зробили справ ...
Один із них найпершим православним став.

(Правління Аскольда і Діра)

Домашнє завдання

1. Опрацювати текст підручника.
2. Порівняти внутрішню політику київських князів за допомогою таблиці.
3. Написати листа від імені древлян князеві Ігорю.

УРОК 4

ТЕМА. ЗМІЦНЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Київська держава за князювання Ігоря, Ольги та Святослава (912–972)» дайте відповіді на питання.

1. Покажіть на карті кордони Руської держави у середині X ст.
2. Які племена у цей період підкорялися Києву?
3. Назвіть держави та території, куди здійснював походи Святослав.
4. Покажіть території, якими тимчасово володіла Київська держава.

Розвиваємо хронологічні вміння

1. Вставте пропущені дати та імена.
  - 1) Першу спробу запровадження християнства в Київській державі було здійснено князем __ у __ р.
  - 2) Походи на Візантію здійснювали князі __.
  - 3) Династія Рюриковичів почала правити у Києві з __ р.
  - 4) Ігор князював у __ рр.
2. Співвіднесіть дати та події, які сталися у цей час.

1) 946 (957) р.	а) Встановлення дипломатичних відносин з Німеччиною
2) 961 р.	б) Прихід Ольги до влади
3) 945 р.	в) Відвідання Ольгою Константинополя і прийняття нею християнства

Відповідь: 1 в; 2 а; 3 б.

Творчі та пошукові завдання та запитання

1. Працюємо з текстами.

Прочитайте наведені уривки з історичних джерел і дайте відповіді на запитання.

Текст 1. З «Повісті минулих літ» Нестора

Ольга ж була у Києві з сином своїм, Святославом. Казали ж древляни: «Ось вбили князя ми руського; візьмемо дружину його Ольгу за князя нашого Мала і Святослава візьмемо і зробимо йому, що схочемо». І послали древляни двадцятьох кращих мужів своїх у турі до Ольги, і призвала їх Ольга до себе, і сказала їм: «Гості добрі прийшли». І відповіли древляни: «Прийшли, княгине». І сказала їм Ольга: «Говоріть, навіщо прийшли сюди?». Відповіли ж древляни: «Послала нас Деревська земля з такими словами: «Чоловіка твого ми вбили, оскільки чоловік твій, як вовк, розкрадав і грабував, а наші князі добрі, тому що вели порядок у Деревській землі, — піди заміж за князя нашого за Мала».

Сказала ж їм Ольга: «Люб'язна мені мова ваша, — чоловіка мого мені вже не воскресити; але хочу віддати вам завтра честь перед людьми своїми; нині ж йдіть, а вранці я пошлю за вами, а ви говорите: «Не їдемо ні на конях, ні пішки не підемо, але понесіть нас в турі (човні)», — і піднесуть вас у турі», — і відпустила їх до тури. Ольга ж наказала викопати яму велику і глибоку на дворі терему, зовні граду. Наступного ранку... принесли їх на двір до Ольги і, як несли, так і скинули їх разом із турою до ями. І повелівала (Ольга) засипати їх живими...

І послала Ольга до древлян і сказала їм: «Якщо справді мене просите, то пришліть кращих чоловіків, щоб з великою честью піти за вашого князя, інакше не пустять мене київські люди». Почувши про це, древляни обрали кращих чоловіків, що керували Деревською землею, і прислали за нею. Коли ж древляни прийшли, Ольга наказала приготувати лазню, кажучи їм так: «Помийтеся та прийдіть до мене». І розпалили лазню, та увійшли до неї древляни, і почали митися; і замкнули за ними лазню, і повелівала Ольга запалити двері лазні, і згоріли всі.

І послала до древлян із словами: «Ось вже йду до вас, приготуйте меди багато у того міста, де вбили чоловіка мого, так поплачесь на могилі його та створю тризну за своїм чоловіком». Вони ж, почувши про це, звели безліч медов і заварили їх. Ольга ж, узявши із собою малу дружину, відправилася без нічого, прийшла до могили свого чоловіка та оплакала його. Після того сіли древляни пити, і наказала Ольга отрокам своїм прислужувати їм. І коли сп'яніли древляни, веліла отрокам своїм пити за їх честь, а сама відійшла геть і наказала дружині рубати древлян, і посікли їх п'ять тисяч.

І стояла Ольга все літо, і не могла взяти міста, і замислила так: послала вона до міста зі словами: «До чого хочете досидіти? Адже всі ваші міста вже підкорилися мені та зобов'язалися виплачувати данину і вже обробляють свої ниви і землі; а ви, відмовляючись платити данину, збираєтеся померти з голоду». Древляни ж відповіли: «Ми б раді платити данину, але ж ти хочеш мстити за чоловіка свого». Сказала ж їм Ольга, що «я вже мстила за образу

свого чоловіка, коли приходили ви до Києва в перший та у другий раз, а втретє — коли влаштувала тризну за своїм чоловіком. Більше вже не хочу мститися, — хочу тільки взяти з вас невелику данину й, уклавши з вами мир, піду геть». Древліяни ж запитали: «Що хочеш від нас? Ми раді дати тобі мед і хутра». Вона ж сказала: «Немає у вас тепер ні меду, ні хутра, тому прошу у вас трохи: дайте мені від кожного двору по три голуби та по три горобці. Адже я не хочу покласти на вас тяжкої данини, як чоловік мій, тому-то і прошу у вас цієї крихти». Древліяни ж, зрадівши, зібрали від двору по три голуби і по три горобці та послали до Ольги з уклоном. Ольга ж, роздавши воїнам — кому по голубу, кому по горобцю, наказала прив'язувати кожному голубу і горобцю трут, загортаючи його у невеликі хусточки та прикріплюючи ниткою до кожного птаха. І, коли стало сутеніти, наказала Ольга своїм воїнам пустити голубів і горобців. Голуби ж і горобці полетіли до своїх кублів: голуби до голубників, а горобці під стріхи, і так запалало — де голубники, де кліті, де сараї та сінники, і не було двору, де б не горіло, і не можна було гасити, оскільки одразу запалали всі двори. І побігли люди з міста, і наказала Ольга воїнам своїм хопити їх. І так захопила місто і спалила його.

Запитання

- 1) Як повелася Ольга з древліянськими послами?
- 2) Чому вона так вчинила?
- 3) Чому літописець не засуджує Ольгу за жорстоку розправу з древліянами?

Текст 2. Із «Повісті минулих літ» Нестора

У рік 6472 (964), коли Святослав виріс і змужнів, став він збирати багато воїнів хоробрих, і легко ходив у походи, багато воював. У походах же не возив за собою ні возів, ні казанів, не варив м'яса, але, тонко нарізавши конину, або зверину, або яловичину і зажаривши на вугіллі, так їв; не мав він і шатра, але спав, постилаючи пітник із сідлом під голову, — такими ж були і всі інші його воїни.

...І послали кияни до Святослава зі словами: «Ти, князь шукаєш чужої землі і про неї піклуєшся, а свою покинув, а нас трохи не захопили печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо не прийдеш і не захистиш нас, то візьмуть-таки нас. Невже не шкода тобі своєї вітчизни, старої матері, дітей своїх?» Почувши це, Святослав із дружиною швидко сів на коней і повернувся до Києва; вітав матір свою і дітей і засмучувався багато про те, що трапилося з ними від печенігів. І зібрав воїнів, і вигнав печенігів у поля, і наступив мир.

Запитання

- 1) Чому Святослава порівнюють з Олександром Македонським?
- 2) На які риси Святослава звертає увагу літописець?
- 3) За що докоряли кияни Святославові?

2. Розгляньте таблицю «Правління Ольги та Святослава». Порівняйте діяльність Ольги та Святослава, зробіть висновки.

Князь, роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Ольга (945–964)	Регент до повноліття Святослава	946 (957) р. — відвідала Константинополь, прийняла християнство
	Помста древлянам за Ігоря	961 р. — встановлення дипломатичних відносин з Німецьким королівством
	Установила норми данини «уроков» та місця її збирання «погостів»; запровадила «знамення», державну казну	
Святослав (957–972)	Зміцнення центральної влади, зосередження її в руках великого князя	964 р. — похід на в'ятичів
	Адміністративна реформа, поділ території держави між чотирма синами	965 — розгром Хозарського каганату
	Намагався перенести столицю своєї держави до Переяславця	Підкорення ясів, касогів (Північний Кавказ), приєднання Тмуторокані
	Переслідував християн	967–968 рр. — Балканські походи
		970–971 рр. — війна з Візантією
		972 р. — загинув, потрапивши в засідку, влаштовану печенігами

3. Визначте, про кого йдеться.

- 1) Дні урочисті відомі
У перший склад ми візьмемо.
Почесне визнання свідомо
До них ми потім додамо.
Закреслим букву скраю
І князя всі впізнаєм.

(Святослав)

- 2) Незабаром знову в Київ припливли
Від древлянського Мала нові послі.
Знову руки княгині почали просити,
На всі лади свого князя хвалити.
Вона їм сказала: «У ладді спати лягайте,
А вранці посланців моїх зустрічайте.
Як прийдуть, скажіть їм: “Свати ми чи ні!?”
Не підемо пішки — несіть нас в човні!”»

(Помста Ольги)

4. Як характеризує Святослава фраза «Йду на ви!»?
5. Чому Ольгу дістала прізвиська «мудра» та «свята»?

6. Співвіднесіть терміни та поняття з визначеннями.

1) Урок	а) Одна зі світових монотеїстичних релігій
2) християнство	б) місце збирання данини
3) погост	в) точно визначений розмір данини

Відповідь: 1 в; 2 а; 3 б.

Тести

- Дайте оцінку твердженню.
Князь Святослав воював із гунами.
  - Так;
  - ні.
- Оберіть правильну відповідь:
Перші спроби запровадити християнство в Київській Русі було здійснено за часів правління:
  - Аскольда;
  - Ольги;
  - Святослава.
- Розташуйте в хронологічному порядку правління київських князів:
  - Аскольд;
  - Ольга;
  - Святослав;
  - Олег;
  - Ігор.
- Оберіть неправильну відповідь.
Ольга спалила столицю древлян.
  - Новгород;
  - Олешня;
  - Іскоростень.
- Визначте зайве.
Ольга за часів свого князювання:
  - побудувала нові міста;
  - відвідала Константинополь, прийняла християнство;
  - розгромила хозар;
  - встановила дипломатичні відносини з Німеччиною;
  - придушила повстання древлян.
- Оберіть правильну відповідь.
У битві з печенігами загинув князь:
  - Аскольд;
  - Олег;

- в) Святослав;
- г) Ігор.

Відповіді: 1 б; 2 а; 3 а — г — д — б — в; 4 в; 5 б, г, д; 6 в.

Домашнє завдання

1. Опрацювати текст підручника.
2. Підготуйте коло питань зустрічі іноземних послів з княгинєю Ольгою.
3. Складіть перелік видатних людей — сучасників княгині Ольги;
4. Скласти усну розповідь «Князь Святослав — “Македонський нашої давньої історії”».

УРОК 5

ТЕМА. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У ІХ–Х СТ.

Історична екскурсія «До країни золотих рук майстрів»

1-а станція «Кожум'яки»

1-й учень - екскурсовод (*розповідає про життя і працю київських ремісників*). На Русі здавна було розвинені ремесла. Всього нараховувалося понад 60 видів ремесел. Найбільш розвиненими були: ковальство, ювелірна справа, гончарство, шкіряний промисел, обробка дерева, ткацтво, прядіння, шиття, плетіння.

За княжої доби вже існувало кілька різних назв для ремісників, що обробляли дерево: древоділи, плотники, городники (що ставили городи), мостики. З дерева вміли виготовляти все хатнє приладдя: вози, сани, столи, ліжка, лави, стільці, кадї, бочілки, ковші, ложки, лопати, колиски, драбини, корсти (домовини).

Високо цінувалися шкіряні промисли. Свіжа шкіра називалася кожа, виправлена — усна. При обробці шкіру м'яли руками, як це робив відомий билинний герой Кожум'яка. Користувалися шкірою шевці, які краляли та шили зі шкіри; сидельники робили сідла, тільники виготовляли сагайдаки для стріл.

Найдавнішим ремеслом було ткацтво. Це був жіночий промисел. Жінки пряли прядиво з льону чи конопель. З вовни плели різні частини одєжі, як-от: клобуки (шапки), копитця — рід паначохів. Тонші сукна, шовки й усякі дорогоцінні матерії привозили з Візантії та Західної Європи.

У багнистих місцях, переважно на Поліссі, видобували залізну руду, яку здавна використовували для виготовлення господарського знаряддя: сокири, свердла, пили, мотики, ножі, цвяхи, шила, голки, замки, коми, рала, зброю.

У ч и т е л ь. Отже, прослухавши розповідь екскурсовода, ставлю питання: «Чи можна назвати Київську Русь країною «золотих рук майстрів»?» З'ясувати це я запрошую 1-у групу.

Робота відбувається за методом «Акваріум» (нагадати учням правила). Обговорення.

Висновок. Київська Русь була відома своїми майстрами-ремісниками.

2-а станція «Поділ»

Новгородський купець (*розповідає про торгівлю Київської Русі*). Здавна на Русі визначилася спеціалізація різних регіонів: чи то хліборобство та городництво, чи то скотарство та ловецтво. З розвитком міст обмін різних продуктів здійснювався переважно на торзі. Наприклад, у Києві було велике Торговище на Подолі і Бабин торжок перед княжим двором. Митники збирали торгове та мито, а також податок — перевіз — на мостах.

Неабияке значення для внутрішньої торгівлі мала сіль, яку видобували в Криму та на галицькому Підгір'ї. Підвозили по всій Русі сіль соляники, або прасоли.

Центром зовнішньої торгівлі був переважно Київ. Саме тут на пристані лаштували човни для мандрівки морем. Купці привозили свій товар і збирали флотилію, яка вирушала до Візантії. Транспорт йшов під контролем уряду, пильнуючи, щоб зазнати нападу кочовиків.

Діставшись Царгорода, руські купці залишалися тут на декілька місяців, живучи у передмісті поблизу церкви Св. Маманта. Завдяки угоді, підписаній князем Олегом у 907 р., купці не сплачували мита, отримували харчі на місяць, безкоштовно користувалися лазнями.

Чужий купець, або «гість». Іноземні купці відвідували Крим, де торгували з численним грецькими колоніями, які, у свою чергу, здійснювали торгівлю та обмін з місцевими племенами скіфів. Знали іноземці шлях по Дніпру — Борисфену, як вони його називали. У свою чергу, про відчутний вплив руських купців, які активно торгували на узбережжі Чорного моря, свідчить той факт, що воно тоді мало назву «Руське море».

Осідаючи по великих містах, живучи тут тривалий час, гості засновували тут свої колонії. Так, у Києві були греки, італійці, німці, хозари.

Мита, які сплачували купці, суттєво поповнювали державну казну. Поруч з іноземними ходили на Русі власні гроші: гривні, куни, ногати, різани, вевериці.

Учитель. Чи можна вважати, що у IX–X ст. Київська Русь мала високий рівень розвитку торгівлі?

Вирішити це запитання я запрошуюю 2-у групу («Акваріум»).

Обговорення:

- 1) Що купували й вивозили купці з Київської Русі?
- 2) Яку роль відігравала торгівля в соціально-економічному та політичному розвитку Київської Русі?

Висновок. Отже, на переважній території Київської Русі панувало натуральне господарство. У містах, особливо Києві, що містилися на торгових шляхах, рівень торгівлі досяг дуже високого як на той час рівня, сприяючи

подальшому згуртуванню східнослов'янських племен та їх економічному розвитку.

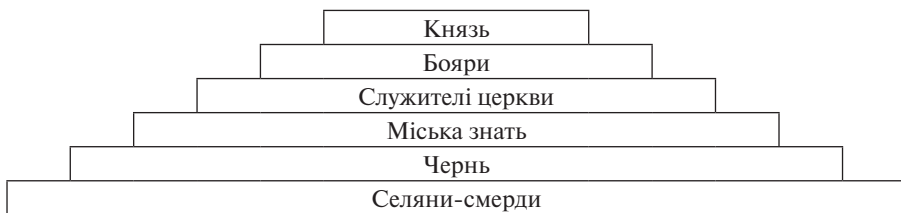
3-я станція «Предславино»

Учитель. Княжий тун розповість нам про життя княжого двору. Княжі палаци, або тереми, відрізнялися тим, що були більших розмірів, ніж звичайні будинки. Великі кімнати, палати, були біленими, розмальованими, іноді прикрашалися полив'яними плитками різного кольору. Стелі підпиралися різьбленими стовпами. Будинок, де жила княжа сторожа, називався гридниця, а в'язниця, де утримували бранців і злочинців, — поруб. Навколо терему стояли господарські споруди — кліті, хліви, кошари, стоги збіжжя стояли на гумні, зерно зберігали у житницях, а запаси — в амбарах. При господарстві будували лазні.

У кімнатах стояли скрині, лави, зрідка стільці, ліжка — ложе, або одр. Освітлювали приміщення свічками у свічниках. Загалом, побут князів того часу не дуже відрізнявся від побуту простого люду.

Чи існував в Київській Русі соціальний поділ суспільства та система залежності?

Соціальна структура в Київській Русі

Вирішити це запитання я запрошую 3-ю групу («Акваріум»).

Під час обговорення учня мають заповнити на дошці таблицю і дати відповідь на питання: «Які верстви населення сплачували податки, а які — ні?»

4-а станція «Селянська»

С м е р д (*розповідає про життя сільського населення*). Хліборобство спочатку було лише другорядним заняттям. Ловців дичини, рибалок, пасічників було більше, ніж землеробів. Збіжжя звалося жито. Сіяли переважно жито, овес, ячмінь, просо, а також пшеницю. Оралі землю кіньми й волами, скородили бороною. Під час жнив в'язали снопи, складали їх у стоги, потім молотили на току і провіювали отримане зерно, яке зберігали в амбарах.

Дуже часто траплялися «голодні літа» через негоду, зазнавали поля й нападів сарани. З розвитком землеробства виникають такі форми обробітку землі, як перелогове та підсічно-вогневе.

Серед городніх культур були: горох, боби, сочевиця, часник, цибуля, ріпа, льон, хміль. З часом набуло розвитку й садівництво. Серед фруктових дерев на той час були відомі яблуні, груші, черешні, сливи, горіх.

Учитель. Дати відповідь на питання про рівень розвитку сільського господарства я запрошую 4-у групу (за методом «Акваріум»).

Обговорення.

Висновок. Сільське господарство хоч і розвивалося, але переважно мали натуральний характер.

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Скласти кросворд на 10 слів за темою.
3. Підготувати невеликі оповідання про ремесло (на вибір):
  - а) ковальське;
  - б) гончарне;
  - в) ювелірне.

УРОК 6*

ТЕМА. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ»

Вікторина «Київська держава»

1. У давньоруському літописі є легенда про заснування міста Києва. Як звали його засновників? (*Кий, Щек, Хорив*)
2. Яким чином увічнено пам'ять засновників міста Києва? (*Назва міста, гори Хоревиця й Щекавиця, річка Либідь*)
3. Яке місце в Києві й чому називається Аскольдовою могилою? (*Місце поховання князя Аскольда на Угорській горі*)
4. Хто з князів у 907 р. на знак перемоги прибив щит над воротами Царграда? (*Олег*)
5. Хто з київських князів загинув від рук своїй підданих? (*Ігор*)
6. Хто з київських князів перехитрив візантійського імператора? (*Ольга*)
7. Який князь став для нащадків зразком воїна? (*Святослав*)

Вікторина «Кому належать слова?»

1. «Хай це буде матір'ю городам руським». (*Олег*)
2. «Як занадиться вовк по вівці, то переносить усю отару, якщо не вб'ють його». (*Деревляни*)
3. «Се почнемо повість оцю. Після потопу — бо троє синів Ноевих, Сим, Хай і Яфет, розділили між собою землю». (*Нестор*)
4. «Бачите гори оці? Яко на горах цих возсія благодать Божа, і має бути город великий. Та багато церков Бог воздвигне». (*Андрій Первозванний*)
5. «Я, сину, пізнала Бога й радуюся, а коли й ти пізнаєш Бога, то почнеш радуватися». (*Ольга*)

* Урок розроблений Полончук О. І.

6. «Коли ти також попостоїш у мене в Почайні, скільки я в Суду, то тоді дам тобі». (Ольга)
7. «Хочу на ви іти». (Святослав)
8. «Ти, княже, чужу землю шукаєш і глядиш, а свою залишив...» (Кияни — Святославу)
9. «Сріблом і золотом не знайду дружини, а з дружиною здобуду й срібло, й золото, яке дід мій, батько мій з дружиною дошукувалися». (Святослав)

Що було б, якби...

...новгородці не запросили варягів (Рюриковичів)?

...не було княгині Ольги, а владу перебрав Святослав Хоробрий?

«Табу»

За сценарієм відомої телепрограми в класі парти ставляться в каре. Усе-редині — два основні опоненти та ведучий. Тема оголошується та опрацьовується заздалегідь.

Судовий процес щодо вбивства князя Ігора.

На процесі виступають:

- а) суддя, що веде процес (учитель);
- б) слідчий-історик, який викладає історичну суть «справи»;
- в) прокурор, який звинувачує підсудного й пропонує вирок;
- г) захисник (адвокат), який знаходить аргументи на захист та виправдання підзахисного;
- д) історичні свідки (учні), які свідчать як «за», так і «проти»;
- е) присяжні (інші вчителі чи підготовлені учні), які виносять остаточний вирок.

Підбиття підсумків уроку.

Домашнє завдання

Повторити матеріал теми, підготуватися до тематичного оцінювання.

УРОК 7*

ТЕМА. ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ТЕМОЮ «ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ РУСІ»

Тести

І рівень

А. Пригадайте.

1. Назвіть одну—дві дати з вивченої теми.

* Урок розроблений Самойлович Л. І., Полупан О. Ф.

2. 988 рік — це Х ст.?

- а) Так;
- б) ні.

3. Назвіть подію:

«Ось тут зложимо оселю для себе і тих купців, що сюди будуть приїжджати. Вони вирубали ліс і побудували перші хати. А те забудоване місце обвели ровом й обгородили гострокіллям і назвали цю оселю город».

4. Про яку подію йдеться в літописі «Повість минулих літ»?

«Се вже йду до вас. Тож готуйте медів много коло города, де ото вбили ви мужа мойого».

Б. Оберіть правильну відповідь.

1. Древляни повстали проти Аскольда — __ .

- а) Так;
- б) ні.

2. З селян-смердів, які володіли невеликими наділами землі, князі збирали полюддя.

- а) Так;
- б) ні.

3. У 907 р. київський князь Олег, згідно з легендою літопису, повісив на воротах Константинополя свій щит. Це було зроблено для того, щоб __ :

- а) показати жителям міста свою приязнь до них;
- б) підкреслити: Візантія віднині під владою Олега;
- в) символічно засвідчити перемогу Київського князя над містом.

4. Князь Святослав воював з:

- а) поляками;
- б) хозарами;
- в) татарами.

В. Орієнтуємось у часі.

Що було раніше (*правильне підкресліть*)?

- 1) «Запрошення» варягів до Новгороду чи початок князювання Аскольда;
- 2) повстання деревлян чи розгром Хозарського каганату;
- 3) хрещення Ольги чи загибель Олега.

Прівень

1. Поставте у хронологічній послідовності імена історичних осіб: Аскольд, Ігор, Хорив, Либідь, Олег, Щек, Ольга, Святослав, Дір, Кий.

2. Поясніть терміни.

- а) Варяги;
- б) полюддя;
- в) віче;
- г) вотчина.

3. Встановіть відповідність.

Арабський хроніст IX ст. повідомив про існування у східних слов'ян трьох протодержав, які сучасні вчені ідентифікують:

1) Куявію	а) з Київською землею
2) Славію	б) з Чернігівщиною, з Тмутороканню на Таманському п-ві або з Хорутанією на Прикарпатті
3) Артанію	в) з Новгородською землею

4. Визначте відповідність і покажіть стрілками:

1) Ігор	а) 882–912 рр.
2) Святослав	б) 912–945 рр.
3) Ольга	в) 945–964 рр.
4) Олег	г) 964–972 рр.

5. Доповніть текст.

До імен київських князів доберіть факти та події, пов'язані з ними.

Аскольд	Олег	Ігор	Ольга

- 1) Запровадження «уставів» та «уроків».
- 2) 882–912 рр.
- 3) 860 р.
- 4) Повстання деревлян.
- 5) Представник династії Києвичів.
- 6) Син Рюрика.
- 7) «Київ — матір міст руських».
- 8) Загинув у 882 р.
- 9) Підкорив сіверян, радимічів, воював з тиверцями.
- 10) Прибив щита свого на брамі Царгорода.
- 11) Невдалий похід на Візантію.
- 12) Один із перших київських князів прийняв християнство.

6. Доповніть речення.

У результаті змови волхвів та князівської верхівки до влади в Києві, підступно вбивши __, прийшов __ .

7. Хто з руських князів охрестився у Візантії?

- а) Кий;
- б) Аскольд;
- в) Олег;
- г) Ігор;
- д) Ольга.

8. Серед руських князів, імена яких подані нижче, виберіть тих, які, на думку вчених, могли бути представниками династії Києвичів.
- Олег;
  - Аскольд;
  - Дір;
  - Ігор Старий;
  - Ольга;
  - Святослав.

III рівень

- Обґрунтуйте (або заперечте) тезу:
«У IX ст. відбувався процес формування держави у східнослов'янських племен».
- Складіть таблицю «Князювання Святослава за схемою».

Роки правління	Основні заходи	
	у внутрішній політиці	у зовнішній політиці

- Як ви вважаєте, чому Святослав не став героєм фольклору, на відміну від своїх попередників?
- Поясніть, чому князь Аскольд, який спробував запровадити християнство на Русі, зазнав поразки при цьому.

VI рівень

- Якою, на вашу думку, була роль варягів у формуванні держави східнослов'янських племен?
- Порівняйте внутрішню й зовнішню політику князів Олега та Святослава.
- Змалюйте історичний портрет княгині Ольги. Охарактеризуйте її людські риси та якості державного діяча.
- Чому український історик М. Грушевський називав Святослава «давньоруським спартанцем», «першим запорожцем на київському столі»? Думку аргументуйте.

Завдання для тематичного оцінювання вчитель добирає відповідно до рівня розвитку учнівського колективу і встановлює кількість завдань залежно від часу, відведеного на тематичне оцінювання.

Відповіді

I рівень

- А. 2 а; 3 — заснування Києва; 4 — помста княгині Ольги деревлянам.
Б. 1 б; 2 а; 3 в; 4 б. В. 1 — князювання Аскольда; 2 — повстання деревлян; 3 — загибель Олега.

II рівень

- 1 — Кий, Щек, Хорив, Либідь, Аскольд, Дір, Олег, Ігор, Ольга, Святослав; 3 — 1 а, 2 в, 3 б; 4 — 1 б, 2 г, 3 в, 4 а; 5 — Аскольд: 3, 5, 8, 12; Олег: 2, 7, 9, 10; Ігор: 4, 6, 11; Ольга: 1; 6 Аскольда, Олег; 7 б, д; 8 б, в.

Тема 2

КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.

УРОК 8

ТЕМА. КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА ЧАСІВ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО (980–1015)

Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Київська держава за князювання Володимира та Ярослава (980–1054)» дайте відповідь на запитання та виконайте завдання.

- Назвіть держави та народи, що межували з Київською Руссю на поч. XI ст.
  - Проти яких слов'янських племен здійснював походи князь Володимир?
  - Які території були приєднані до Київської Русі за часів князювання Володимира?
  - Які племена нападали на Київську Русь за часів князювання Володимира?
- «І сказав Володимир: «Се недобре є, що мало городів навколо Києва». І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з в'ятичів, і ними населив він городи, бо була війна із печенігами. У рік 6500 заклав город Білгород... Року 6501... заклав город на броді тому і назвав його Переяславом...»
  - Знайдіть на карті географічні назви, про які згадує літопис;
  - укажіть міста, засновані Володимиром Великим.

Розвиваємо хронологічні вміння

- Співвіднесіть дати і події.

1) 972–980 рр.	а) Хрещення Русі
2) 980–1015 рр.	б) зведення Десятинної церкви
3) 988р.	в) боротьба князів за владу
4) 996 р.	г) князювання Володимира

Відповідь: 1 в; 2 г; 3 а; 4 б.

- Використовуючи текст вищенаведеного завдання, визначте дату заснування згаданих в уривку давньоруських міст.

3. Розв'яжіть хронологічну задачу.

Володимир Великий почав своє правління у Києві в 980 р. На дев'ятому році правління він почав будівництво Десятинної церкви, яке тривало протягом семи років. Помер Володимир на 35-му році правління.

Завдання

- 1) Коли почалося та коли закінчилося будівництво Десятинної церкви?
- 2) Коли закінчилося правління Володимира Великого?
- 3) На які століття припав початок і кінець правління Володимира Великого?

4. З «Повісті минулих літ».

«У рік 6495 скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Ось приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми наш закон». Потім же прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після них приходили іудеї. А після сих приходили й греки... Так що ви владите? Що відповісте?»

Запитання

- 1) Якого року відбувалася подія, описана в літописі?
- 2) Про яку саме подію йдеться?
- 5) Яке рішення прийняв князь Володимир?

Творчі та пошукові завдання і запитання

1. Робота з текстами.

Текст 1. «Повість минулих літ»

«І почав княжити Володимир у Києві один, і поставив кумирів на горі за теремним двором: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І жертви їм приносили, називаючи Богами. І приводили до них синів своїх, і жертви приносили бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернялася требами земля Руська і гора та».

Запитання

- 1) У чому полягали суть першої релігійної реформи про встановлення «Володимирового шестибожжя»?
- 2) Якому богові і чому шанували більше за інших?

Текст 2. «Повість минулих літ»

«...Охрестився ж він у церкві Святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні... По охрещенні привів він цесарицю на обручення. Корсунь же він оддав грекам як віно (викуп) за цесарицю, а сам вернувся до Києва. І коли прибув, повелів поскидати всіх кумирів: тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів прив'язати коневі до хвоста і волочити з гори Боричевим узвозом на Ручай, а дванадцять мужів приставив бити його жезлами. І, коли тягли Перуна Ручаем, до Дніпра, оплакували його не вірнії люди, бо ще не прийняли хрещення. І, притягнувши, вкинули його в Дніпро».

Запитання

- 1) Де сталося хрещення Володимира Святославича?
- 2) Які ще назви міста Корсунь ви знаєте?
- 3) Навіщо влаштував князь Володимир таку наругу над кумирами?

Текст 3. «Повість минулих літ»

«Після цього Володимир послав своїх посланців по всьому городу сказати: «Якщо завтра хто-небудь не буде на річці: чи багатий, чи вбогий, чи жебрак, а чи раб, — той буде ворог мій». І, почувши це, люди йшли з радістю, раділи і говорили: «Якби це не було добре, не прийняли цього князя і боярин». Ранком (наступного дня) зійшов Володимир із царициними і корсуньськими попами до Дніпра, і зійшлося людей без ліку: і влізли всі в воду, і стояли у ній по шию, а другі — до грудей, малі біля берега, інші тримали дітей на руках, дорослі бродили, а попи ж стояли творили молитву».

Запитання

- 1) Про яку подію йдеться у тексті?
  - 2) Яким чином відбувалося хрещення киян?
2. Заповніть таблицю: «Реформи князя Володимира та їхнє значення».

Зміст реформ	Значення

3. Складіть речення зі словами.
  - 1) Захист, набіги, кочівники, Змієві вали, боротьба.
  - 2) Перун, скинений, запроваджено, Дніпро, християнство.
4. Співвіднесіть імена язичеських богів слов'ян та природні сили, які вони уособлювали, чи заняття, покровителями яких вони були.

1) Перун	а) Бог сонячного світла
2) Сварог	б) бог скотарства та торгівлі, хазяїн підземного цаства
3) Дажьбог	в) бог неба
4) Сімаргл	г) богиня життя
5) Велес	д) бог рослин
6) Жива	е) бог громовиці та блискавки

Відповідь: 1 е; 2 в; 3 а; 4 д; 5 б; 6 г.

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Підготувати повідомлення «Володимир Великий — зразок державного діяча для сучасної України».

3. Складіть листа іноземного посла до свого правителя, який перебував у Києві.
4. Складіть перелік сучасників, з ким підтримував дружні стосунки князь Володимир.

УРОК 9

ТЕМА. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Київська держава за князювання Володимира та Ярослава (980–1054 рр.)» дайте відповіді на питання та виконайте завдання:

1. Назвіть народи і племена — сусідів Київської Русі.
2. З якими державами воював Ярослав?
3. Покажіть на карті держави, з якими Ярослав Мудрий встановив дипломатичні відносини.
4. Користуючись картами 8, 9, 10, доведіть, що за князювання Ярослава та Володимира Київська Русь обіймала найбільшу територію.
5. Доведіть, що до складу Київської Русі входили також неслов'янські племена.
6. Внаслідок яких подій територія, контрольована печенігами, опинилася у складі Київської Русі?

Розвиваємо хронологічні вміння

1. Співвіднесіть дати та події.

Варіант 1

1) 1019–1054 рр.	а) Розгром печенігів
2) 1036 р.	б) заснування Києво-Печерського монастиря
3) 1051 р.	в) правління Ярослава

Відповідь: 1 в; 2 а; 3 б.

Варіант 2

1) 1026 р.	а) Будівництво Софійського собору
2) 1036 р.	б) остання війна з Візантією
3) 1043 р.	в) розподіл Русі по Дніпру між Ярославом та Мстиславом

Відповідь: 1 в; 2 а; 3 б.

2. Розв'яжіть хронологічні задачі.

Ярослав Володимирович народився за 10 років до запровадження його батьком Володимиром Великим християнства. Великим київським князем

він став, коли йому виповнився 41 рік. Помер Ярослав Володимирович у віці 76 років.

Запитання

- 1) В якому році народився Ярослав?
- 2) Коли він став великим київським князем;
- 3) Скільки років тривало його правління;
- 4) Визначте, на яке століття припадає час народження Ярослава Мудрого та його правління.

Творчі та пошукові завдання і запитання

1. Работа с текстами.

Текст 1. «Руська Правда»

1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець — то 40 гривень сплатити за нього.

8. А це про княжих отроків, чи про конюха, чи про повара, — то 40 гривень, а за тіуна — 11, і за конюшого — 80 гривень, а за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривень; а за рядового 5 гривень, так само і за боярського.

36. За кобилу — 60 кун, а за вола — гривню, за корову — 40 кун, за лошицю — півгривні, за теля — 5 кун, за барана — ногату, за жеребця об'їждженого — гривня кун, а за лоша — 6 ногат.

Запитання

- 1) Про який звичай йдеться у першій статті?
- 2) Про що свідчить призначення різних штрафів за вбивство?
- 3) Які грошові одиниці існували за часів правління Ярослава Мудрого?

Текст 2. Літопис «Повість минулих літ»

В літо 1037 заклав Ярослав місто велике, біля того міста Золоті ворота. Заклав і церкву Святої Софії, митрополичу, потім церкву на Золотих воротах, а потім монастир святого Георгія і святої Ірини. І стала при ньому віра християнська плодитися і поширюватися, і ченці-чорноризці помножуватися, монастирі й храми будуватися і возвеличуватися.

Любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень, і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються віруючі люди і тішаються плодами глибокої мудрості. ...Володимир, він землю зорав і розпушив її, тобто просвітив християнством. А син же його Ярослав засіяв книжними словами, а ми тепер пожинаємо, приємлемо серцем книжну науку. Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві Свя-

тої Софії, яку сам збудував. Оздобив її золотом, сріблом і посудинами церковними, і возносять у ній врочисті співи в призначену годину. І в інших містах і селах він ставив церкви, призначаючи туди попів і даючи їм від багатств своїх плату, наказуючи їм учити людей.

Запитання

- 1) На що спрямовував свої зусилля князь Ярослав?
  - 2) Як ви гадаєте, чому князь приділяв велику увагу розбудові Києва?
  - 3) Які пам'ятки архітектури було закладено за часів правління Ярослава Мудрого?
  - 4) Як автор оцінює діяльність князя Ярослава? З ким він його порівнює?
2. Робота з таблицями.

Варіант 1

«Ярослав Мудрий: внутрішня та зовнішня політика»	
Внутрішня політика	Зовнішня політика
1015–1119 рр. — боротьба за владу між синами Володимира, в якій перемогу здобув Ярослав	Відвоювання у поляків Червенної Русі
1026 р. — розподіл Русі по Дніпру між Ярославом і Мстиславом	1036 р. — розгром печенігів
Приборкання внутрішніх заворушень, укріплення південних кордонів	«Шлюбна дипломатія» (Анна — королева Франції, Анастасія — угорська королева, Єлизавета — норвезька принцеса, сестра — королева Польщі, син — одружений з візантійською царівною, сам Ярослав — з дочкою норвезького короля)
1036 р. — Ярослав став одноосібним володарем Русі по смерті Мстислава	
Розбудова Києва (територія зросла в 7 разів), зведено Ярославів вал — 3,5 км	
Розширення прав християнської церкви, призначення митрополитом Іларіона «з русинів»	
Відкриття школи, заснування бібліотеки, підвищення освітнього рівня	
Впровадження законів «Руська Правда»	

Завдання

Користуючись даними, наведеними у таблиці, доведіть що за часів Ярослава Мудрого Київська Русь досягла найвищої могутності.

Варіант 2

«Сини Володимира та їхня доля»	
Сини Володимира	Доля, яка їх спіткала
Святополк	Проголосив себе київським князем і почав винищувати можливих претендентів на великокнязівський престол
Борис, Гліб, Святослав	Підступно вбиті Святополком
Ярослав	Княжив у Новгороді. 1016 р. за допомогою новгородської дружини оволодів Києвом. Святополк утік до Польщі, де заручився підтримкою свого тестя, польського короля Болеслава Хороброго. За допомогою поляків у 1018 р. Святополк знову увійшов до Києва. Місто Київ декілька разів переходило із рук в руки, аж поки на річці Альга Святополк не був розгромлений
Мстислав	Правив у Тмуторокані

Завдання

Поясніть, чим зумовлена була боротьба за владу між синами князя Володимира.

- Виключіть зайве із наведеного переліку.
  - Будівництво Софійського собору, відкриття першої бібліотеки, будівництво Золотих воріт, будівництво Десятинної церкви, створення «Російської Правди». (*Будівництво Десятинної церкви відбувалося за часів Володимира Великого, решта — Ярослава Мудрого*)
  - Ярослав, Мстислав, Святослав, Борис, Гліб, Володимир. (*Володимир*)
- Ярослав Мудрий, на відміну від свого батька, не став героєм билин та сказань. Як ви вважаєте, чому його не поважали сучасники. Чи існували інші причини?

Тести

- Ярослав до затвердження у Києві був князем у:
  - Пскові;
  - Новгороді;
  - Тмуторокані.
- Київська Русь була об'єднана під керівництвом Ярослава у:
  - 1016 р.;
  - 1019 р.;
  - 1036 р.
- У 1036 р. Київ зазнав нападу з боку:
  - печенігів;
  - варягів;
  - половців.

4. Ярослав заснував місто:
  - а) Юр'єв;
  - б) Львів;
  - в) Володимир.
5. Ярослава називали:
  - а) «європейським сватом»;
  - б) «тестем Європи»;
  - в) «зятєм Європи».
6. За часів правління Ярослава було упорядковано зведення законів:
  - а) «Конституція»;
  - б) «Київський кодекс»;
  - в) «Руська Правда».

Відповіді: 1 б; 2 в; 3 а; 4 а; 5 б; 6 в.

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Продовжити заповнення таблиці «Діяльність київських князів».
3. Скласти оповідання про суд за часів Ярослава Мудрого.
4. Намалюйте родовід Ярослава Мудрого.

УРОК 10

ТЕМА. ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Творчі та пошукові завдання і запитання

1. Робота з текстом.
Прочитайте тексти історичних джерел і дайте відповіді на запитання до них.

Текст 1. «Руська правда»

«Якщо уб'ють княжого мужа в бійці і вбивцю не знайдуть, то платить 80 гривень та община, в окрузі якої знайшли вбитого. Якщо вбито просту людину, то 40 гривень. (Ст. 3)

Якщо холоп ударить вільну людину і сховається в домі, а власник не схоче його видати, то платити власникові за нього 12 гривень. Опісля побитий ним чоловік, якщо зустрине його десь, має право бити його. (Ст. 17)

За самовільне катування смерда, без княжого повеління, платити 3 гривні штрафу. За катування огнищанина, тіуна або мечоносця платити 12 гривень. Якщо смерд б'є смерда без княжого слова, то платить 3 гривні пені... Якщо хто поб'є огнищанина, то 12 гривень пені і гривна битому. (Ст. 33)

За вбивство княжого служителя, конюха та кухаря платити 40 гривень. (Ст. 9)

За тіуна, огнищанина і тіуна конюшого — 80 гривень. (Ст. 10)

За вбивство ремісника і ремісниці — 12 гривень. (Ст. 12)

За смерда і холопа — 5 гривень, за рабу — 6 гривень. (Ст. 13)

Запитання

- 1) Назвіть категорії населення Київської Русі, згадані в документі.
- 2) Які категорії населення були більше захищені законом?

2. Співвіднесіть терміни та поняття.

1) Огнищанин	а) Люди, які з ряду причин втратили свій статус — були вигнані з общини
2) смерд	б) селянин-общинник, що потрапив у залежність, взявши у борг гроші — «купу»
3) закуп	в) селянин, що має працювати за договором — «рядом»
4) рядович	г) вільний селянин-общинник
5) ізгой	д) управитель князівським маєтком

Відповідь: 1 д; 2 г; 3 б; 4 в; 5 а.

3. Виключіть зайве.

Закуп, рядович, огнищанин, холоп (огнищанин).

4. Вставте пропущені слова у реченні.

1) Князь __ державу і збирав данину — __. (*захищав, полюддя*).

2) За часів князювання князя __ почали карбувати монети із золота __ й срібла __. На монетах був зображений великий князь і його герб __. (*Володимира, златники, срібники, тризуб*).

5. Співвіднесіть давньоруські назви морів із сучасними.

1) Руське море	а) Азовське море
2) Суразьке море	б) Каспійське море
3) Хозарське море	в) Чорне море

Відповідь: 1 в; 2 а; 3 б.

Тести

1. Основним заняттям населення Київської Русі було:

- а) землеробство;
- б) торгівля;
- в) будівництво.

2. Збирання меду диких бджіл на Русі мало назву...:

- а) мисливство;
- б) бортництво;
- в) візництво.

3. Руська грошова одиниця мала назву:
  - а) шрага;
  - б) тенге;
  - в) гривня.
4. Збирання данини з населення називалося князем та його дружиною називалося:
  - а) полюддя;
  - б) панщина;
  - в) оброк.

Відповіді: 1 а; 2 б; 3 а; 4 а.

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний параграф підручника.
2. Реконструювати знаряддя праці ремісника.
3. Намалювати схему міста Києва, вказавши головні споруди.

УРОК 11

ТЕМА. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Творчі та пошукові завдання і запитання

Складіть таблиці.

- 1) «Давньоруська література».

Історичні твори	Автори	Літературні твори	Автори

- 2) «Архітектурні пам'ятки Київської Русі».

Назва пам'ятки	Коли збудовано	Місце знаходження

Тести

1. Писемність на Русі поширилася із запровадженням християнства.
  - а) Так;
  - б) ні.
2. Тонко вироблена теляча шкіра — це:
  - а) пергамент;
  - б) береста;
  - в) папір.

3. Опис подій по роках називається:
  - а) хронікою;
  - б) літописом.
4. Першу бібліотеку заснував:
  - а) Володимир Великий;
  - б) Ярослав Мудрий.
5. Мальовниче зображення зі смальти:
  - а) мозаїка;
  - б) фреска.
6. Мозаїка «Софія Оранта» прикрашає собор:
  - а) Успенський;
  - б) Софіївський.
7. Авторами азбуки кирилиці були:
  - а) Кирило та Мефодій;
  - б) Борис та Гліб.

Відповіді: 1 а; 2 а; 3 б; 4 б; 5 а; 6 б; 7 а.

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Уявіть себе переписувачем книжок Київської Русі. Що вам потрібно для роботи?
3. Ви — іноземний мандрівник, що відвідав Софіївський собор. Опишіть свої враження.
4. Складіть історичний портрет «Яким я уявляю Нестора-літописця».

УРОК 12

ТЕМА. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.»

1. Відновіть хронологічну послідовність подій.
  - а) Хрещення Київської Русі;
  - б) убивство Аскольда і Діра;
  - в) перша писемна згадка про Україну;
  - г) загибель великого київського князя Ігоря;
  - д) розгром хозар князем Святославом;
  - е) розгром печенігів Ярославом Мудрим;
  - ж) укладення зведення «Руська Правда» Ярославом Мудрим;
  - з) убивство Бориса і Гліба.

Відповідь: б — г — д — а — з — ж — г.

2. Співвіднесіть дати і події.

1) 980–1015 рр.	а) Правління Ярослава
2) 1019–1054 рр.	б) хрещення Русі
3) 988 р.	в) заснування Києво-Печерського монастиря
4) 1051 р.	г) князювання Володимира

Відповідь: 1 г; 2 а; 3 б; 4 в.

3. Співвіднесіть наведені імена князів з фактами їхньої біографії.

1) Князювання Володимира	а) Розгром печенігів
2) правління Ярослава	б) хрещення Русі
	в) зведення Десятинної церкви
	г) будівництво Софійського собору
	д) заснування Києво-Печерського монастиря

Відповідь: 1 б, в; 2 а, г, д.

4. Вирішуємо кросворди. (Пропонуються 3 варіанти)

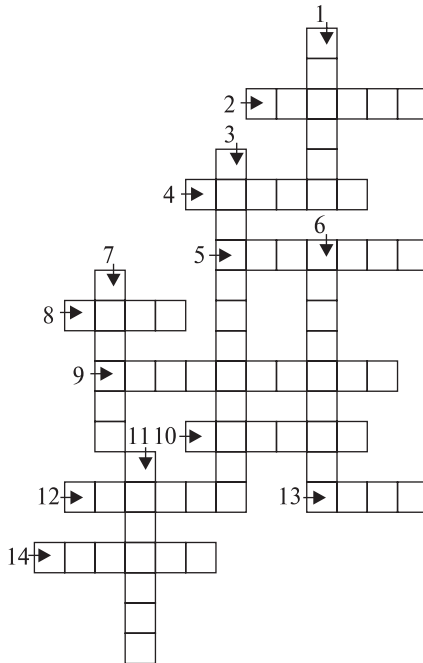
Кросворд 1

1		5				10			
								15	
				16					
2			9						11
		6						17	
									12
			8					14	
	4					13			
3									
		7							

- 1) Перший князь Київської Русі з династії Рюриковичів. (*Олег*)
- 2) Назва грошей, які карбував Володимир Мономах. (*Гривня*)
- 3) Ім'я князя, якого називали «тестем Європи». (*Ярослав*)
- 4) Ім'я князя, який Русь охрестив. (*Володимир*)
- 5) Родоначальник династії Рюриковичів. (*Рюрик*)
- 6) Державне утворення полян з центром у Києві. (*Куявія*)
- 7) Старший син Святослава. (*Ярополк*)
- 8) «Мати міст руських». (*Київ*)
- 9) Земельна власність, якою можна було вільно розпоряджатись. (*Вотчина*)
- 10) Один із двох братів, що княжили в Києві до приходу князя Олега. (*Аскольд*)

- 11) Його брат. (*Дір*)
- 12) Тимчасовий правитель держави замість монарха. (*Регент*)
- 13) Слов'янські племена, які мешкали у межах річки Дністра і Прута. (*Тиверці*)
- 14) Перший митрополит-русич у Київській Русі. (*Іларіон*)
- 15) Автор літопису «Повість минулих літ». (*Нестор*)
- 16) «__ правда» — перша збірка законів. (*Руська*)
- 17) Річка, на якій Ярослав остаточно переміг свого брата Святополка. (*Альта*)

Кросворд 2

По горизонталі:

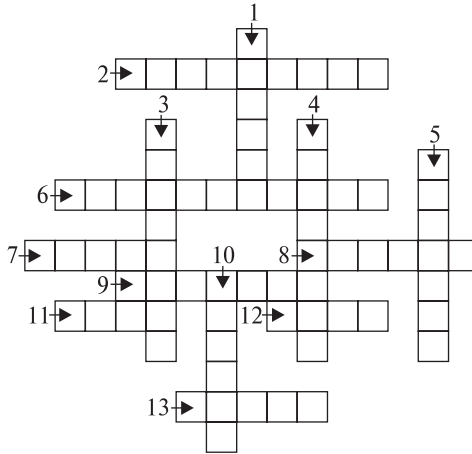
- 2) Річка, в яку за наказом Володимира вкинули Перуна. (*Дніпро*)
- 4) Річка, на якій у 993 році Володимир бився з печенігами. (*Трубіж*)
- 5) Місто, де відбувся збройний виступ проти Володимира. (*Суздаль*)
- 8) Неслов'янське плем'я, яке увійшло до складу Київської Русі за часів Володимира. (*Чудь*)
- 9) Віра в багатьох богів. (*Язичництво*)
- 10) Річка, на якій за наказом Володимира були побудовані укріплені городи. (*Стугна*)
- 12) Руський богатир, який брав участь у битві на річці Трубіж. (*Кирило*)

- 13) Дочка Візантійського імператора, з якою одружився Володимир. (Анна)
- 14) Народ прозвав Володимира __ Сонечко. (Красне)

По вертикалі:

- 1) Укріплення, що були споруджені Володимиром для захисту від набігів степовиків, — __ вали. (Змієві)
- 3) Віра, яку прийняв Володимир, а за його наказом і вся Русь. (Християнство)
- 6) Церква, побудована Володимиром на честь Пресвятої Богородиці. (Десятинна)
- 7) Тисяцький, який силою змушував хрестити новгородців. (Путята)
- 11) Син Володимира, в майбутньому великий князь Київської Русі. (Ярослав)

Кросворд 3

По горизонталі:

- 2) Сестра Ярослава Мудрого, яка стала дружиною польського короля. (Доброніга)
- 6) Землі, де княжив брат Ярослава Мудрого Мстислав. (Тмуторакань)
- 7) Брат Ярослава Мудрого, який загинув від руки Святополка. (Борис)
- 8) Автор «Повісті минулих літ». (Нестор)
- 9) Перший на Київській Русі митрополит з русичів. (Іларіон)
- 11) Дочка Ярослава Мудрого, яка стала дружиною французького короля Генріха I. (Анна)
- 12) Місто, територія якого за правління Ярослава зросла в сім разів. (Київ)
- 13) Навчальний заклад, який відкрив на Русі Ярослав Мудрий. (Школа)

По вертикалі:

- 1) Золоті __ (ворота)
- 3) Брат Ярослава Мудрого, який княжив у Чернігові. (Мстислав)
- 4) Прізвисько, яке отримав брат Ярослав Мудрого Святополк. (Окаянний)
- 5) Онук Ярослава Мудрого та візантійського імператора — Володимир __. (Мономах)
- 10) Перша збірка законів «__ правда». (Руська)

УРОК 13

ТЕМА. ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ТЕМОЮ «КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.»

Тести

І рівень

1. Норманська теорія виникла у:
  - а) XI ст.;
  - б) XVIII ст.;
  - в) XIX ст.
2. Антський племінний союз розпався під ударами:
  - а) готів;
  - б) гунів;
  - в) аварів.
3. Кого автор «Повісті минулих літ» вважає засновником Києва:
  - а) Олега;
  - б) Рюрика;
  - в) Кия?
4. Князь Святослав воював з гунами. Так чи ні?
5. Ярослав Мудрий був при владі у 1019–1054 рр. Так чи ні?
6. Володимир Великий прийшов до влади:
  - а) 972 р.;
  - б) 980 р.;
  - в) 988 р.?

ІІ рівень

1. Із числа наведених східнослов'янських племен виберіть ті, що жили на території сучасної України в VII–IX ст.:
  - а) поляни;
  - б) деревляни;
  - в) кривичі;
  - г) словени;

- д) радимичі;
 е) дуліби;
 ж) уличі;
 з) тиверці.
2. Першими князями, що прийняли християнство у першій половині X ст., були Аскольд і Дір. Так чи ні?
3. Встановіть послідовність правління київських князів, записавши їх імена у відповідному порядку:
- а) Ольга;
 б) Володимир;
 в) Ігор;
 г) Олег;
 д) Святослав;
 е) Ярослав.
4. Встановіть відповідність між іменами київських князів та часом їх правління:

1) Ольга	а) 882–912 рр.
2) Володимир	б) 912–945 рр.
3) Ігор	в) 945–957 рр.
4) Олег	г) 980–1015 рр.

5. До наведених дат доберіть відповідні історичні події:
- 1) 980 р. — ___;
 2) 988 р. — ___;
 3) 1036 р. — ___;
 4) 1054 р. — ___.
6. Оберіть з числа наведених імен київських князів тих, що правили у II половині X століття:
- а) Аскольд;
 б) Олег;
 в) Ігор;
 г) Ольга;
 д) Святослав;
 е) Володимир;
 ж) Ярослав.

III рівень

1. Розташуйте у хронологічному порядку наведені події.
- а) Загибель князя Святослава у бою з печенігами;
 б) перша літописна згадка про заснування Києво-Печерського монастиря;

- в) розгром князем Святославом Хозарського каганату;
 г) хрещення Русі Володимиром Великим;
 д) завершення будівництва Десятинної церкви;
 е) прихід до влади княгині Ольги.
2. Із запропонованих цифр доберіть не менше чотирьох визначних дат і подій з історії Київської держави IX–X ст. (в разі необхідності можна використовувати двічі одну й ту ж цифру), прокоментувавши її.
 1 2 6 7 8 9 0.
3. Назвіть сусідів Київської Русі, охарактеризувавши стосунки з ними.
4. Кому з київських князів належать наведені вислови й у зв'язку з чим вони були виголошені:
 а) «Хай буде Київ матір'ю городам руським...»;
 б) «Тож не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістьми. Бо мертві сорому не імуть»;
 в) «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — то мені той противником буде»;
 г) «Іду на Ви»?
5. З числа наведених подій виберіть ті, що характеризують діяльність Ярослава Мудрого:
 а) успадкував владу від княгині Ольги;
 б) розгромив Хозарський каганат;
 в) був сином Володимира Великого;
 г) заснував першу на Русі бібліотеку;
 д) його донька Анна стала королевою Франції;
 е) запровадив устава та уроки;
 ж) за його наказом було збудовано Десятинну церкву;
 з) за його наказом вперше було призначено митрополитом русина Іларіона.
6. Співвіднесіть імена язических богів та їх характеристики.

1) Перун	а) Бог отари та пастухів
2) Радигость	б) бог вітру
3) Мокоша	в) богиня води, що супроводжувала душу у чорну ніч
4) Морена	г) символ гостинності, покровитель купців
5) Велес	д) богиня жіночого рукоділля
6) Стрибог	е) бог блискавки, бог війни

IV рівень

1. Назвіть країни, з якими Ярослав Мудрий мав династичні стосунки, а також ті, з якими вів війни протягом свого правління.

2. Доповніть текст, вибравши правильну відповідь в дужках.

У V—IX ст. східні слов'яни були (християнами, мусульманами, язичниками). Релігійні обряди відправляли в (храмах, мечетях, капищах) і вшановували (Христа, Магомета, язичеських ідолів, що уособлювали сили природи). Першими серед київських князів охрестилися (Кий, Щек, Аскольд, Дір, Олег). Першим християнським храмом, збудованим у Києві, був храм (Святого Іллі, Десятинна церква, Софійський собор).

3. Продовжте розповідь, дайте назву вашій оповіді.

«І коли Володимир прибув, повелів покидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати...»

4. Назвіть наслідки, які мало для Київської Русі прийняття християнства.

Відповіді

I рівень

1 б; 2 в; 3 в; 4 «Ні»; 5 «Так»; 6 б.

II рівень

1 а, б, е, з, ж; 2 «Ні»; 3 г, в, а, д, б, е; 4 — 1 в, 2 г, 3 б, 4 а; 6 г, д, е.

III рівень

1 е — в — а — г — д — б; 4 а — Олег; б — Святослав; в — Володимир; г — Святослав; 5 в, г, д, з; 6 — 1 е, 2 г, 3 д, 4 в, 5 а, 6 б.

Тема 3

КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА ЧАСІВ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

УРОК 14

ТЕМА. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА НАСТУПНИКІВ ЯРОСЛАВА

Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Київська держава за князювання Ярослава-вичів, Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича (1054–1132 рр.)» виконайте завдання та дайте відповіді на питання.

1. На які землі розпалася Київська Русь після смерті Мстислава? Покажіть їх на карті.
2. Знайдіть на карті м. Любеч. Яка подія сталася тут у 1097 р.?
3. Назвіть міста Галицького, Волинського, Київського, Переяславського князівств.
4. Користуючись картою, назвіть князів, які здійснили походи на Київ у XII ст. з метою посісти київський престол.
5. Хто у 1169 р. захопив Київ?
5. За допомогою карти «Київська, Чернігівська та Переяславська землі» визначте міста — центри окремих князівств.

Розвиваємо хронологічні вміння

1. Прочитайте текст, виконайте завдання до нього.

«Літо 1093... Спустили села наші й міста наші, тому що бігаємо ми від ворогів наших... Земля замучена, одних ведуть у полон, інші тремтять, дивлячись на вбитих, інші вмирають з голоду й спраги... міста всі спустіли, села спустіли; перейдемо поля, де пасли стада коней, овець й волів, все порожнє наше; видом ниви поросли та стали їжею звірів...»

Завдання

- 1) Визначте, про які події йдеться у тексті.
  - 2) Підрахуйте, якого року відбулися ці події за літописним літочисленням.
2. Співвіднесіть дати та події.

1) 1061 р.	а) Поразка руських князів у битві з половцями на річці Альті
2) 1068 р.	б) укладено «Правду Ярославичів»
3) 1071 р.	в) Любецький з'їзд князів
4) 1097 р.	г) напад половців

Відповідь: 1 г; 2 а; 3 б; 4 в.

3. Відновіть хронологічну послідовність подій.
- а) Укладено «Правду Ярославичів»;
  - б) напад половців;
  - в) Любецький з'їзд князів;
  - г) повстання в Києві;

Відповідь: б — г — а — в.

Творчі та пошукові завдання і запитання

1. Робота з текстами.

Прочитайте наведені тексти і дайте відповіді на запитання до них.

Текст 1. Смерть Ярослава Мудрого. Поділ Київської держави між його синами

«У рік 6562. Преставився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, поставив він синів своїх, сказавши їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтеся брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові... Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухались ви мене, нехай він буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а Вячеславу — Смоленськ».

Запитання

- 1) Яким чином Ярослав розподілив владу між синами? Знайдіть на карті міста, до яких він їх призначив.
- 2) Центрами яких земель були ці міста?
- 3) Яку пораду дає Ярослав Мудрий своїм синам?

Текст 2. З'їзд князів у Любечі

У 1097 році прийшли Святополк (Київський князь), Володимир (Переяславський князь), Давид Ігоревич (Володимиро-Волинський князь), Василько Ростиславич (Теребовльський князь), Давид Святославич і брат його Олег (Чернігівські князі) і з'їхалися в Любечі для встановлення миру, говорячи поміж себе: «Навіщо ми губимо руську землю, вчиняючи розбрат між собою? А половці нашу землю розоряють і раді, що у нас міжусобиці. Від цієї пори будемо всі однодушні і бережімо землю руську, хай кожний держить отчину свою. І на тому цілували хрест...»

Запитання

- 1) Хто з князів взяв участь у Любецькому з'їзді?
- 2) Які рішення прийняли князі?
- 3) У чому полягало значення Любецького з'їзду?

2. Відновіть відповідність між іменами руських князів — синами Ярослава Мудрого і містами, якими вони керували.

1) Ізяслав	а) Володимир
2) Святослав	б) Новгород
3) Всеволод	в) Чернігів
4) Ігор	г) Київ
5) Вячеслав	д) Переяслав
	е) Смоленськ

Відповідь: 1 г; б; 2 в; 3 д; 4 а; 5 е.

Домашнє завдання

- Опрацювати відповідний матеріал підручника.
- Складіть історичні портрети (на вибір):
  - Ізяслава Ярославовича;
  - Святополка Ярославовича;
  - Святополка Ізяславовича.

УРОК 15

ТЕМА. ПОСИЛЕННЯ ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ ЗА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Київська держава за княжіння Ярослави-чів, Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича (1054–1132 рр.)» виконайте завдання та дайте відповіді на запитання.

- Назвіть князівства, на які була розділена Київську державу та її політичні центри.
- Назвіть держави, що були сусідами Київської держави.
- Які неслов'янські племена входили до Київської держави за часів Володимира Мономаха?

Розвиваємо хронологічні вміння

Володимир народився за рік до смерті свого діда Ярослава Мудрого.

У 15 років він брав участь в першій битві русичів із половцями. У 60-річному віці він стає великим київським князем. Помер Ярослав Мудрий у 1125 році.

Підрахуйте:

- В якому році народився Володимир Мономах?
- В якому році відбулася перша битва між русичами та половцями?
- Коли Володимир Мономах став київським князем?

Творчі та пошукові завдання і запитання

1. Робота з текстами

Прочитайте уривки з історичних джерел і дайте відповіді на запитання до них.

Текст 1. Із «Літопису Руського»

«Ранком в 17-й день 6621 року кияни зібрали раду і послали до Володимира Мономаха з проханням: «Йди, князю, на стіл батьківський і дідівський. А коли не прийдеш, то знай, що багато зла станеться, і не тільки Пуятин двір, чи соцький, чи жидів пограбують, а ще й на ятрівку (невістку) твою нападуть, і на бояр, і на монастирі». Почув це Володимир і пішов до Києва. Зустріли його з великими почестями. Сів на столі отця свого і дідів своїх, і всі люди були раді, і смута вляглася».

Запитання

- 1) Про які події йдеться у літописі?
- 2) Коли вони сталися?
- 3) Про які зміни в управлінні державою свідчить наведений уривок?

Текст 2. Із «Повчання дітям» Володимира Мономаха

«...Убогих не забувайте, а скільки зможете по змозі годуйте і подайте милостину сироті, і вдовицю порадуйте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина.

...Старих шануйте, як отця, а молодих, як братів. У домі своєму не лінуйтеся, а все помічайте.

...На війну вийшовши, не покладайтеся на воєвод..., біля воїв лягайте, а рано вставайте, а оружжя не спішіть з себе знімати. Лжі остерігайтеся, і п'янства, і блуду, бо в них гине душа і тіло. Куди б ви не йшли і якими шляхами по своїх землях, не давайте отрокам чинити пакості, ні своїм, ні чужим, ні в селах, ні в житлах, щоб не почали нас проклинати.

...А найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов, чи простий чоловік, чи знатний, чи посол..., бо вони мимоходом прославлять чоловіка по всіх краях або добрим, або злим.

Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, того навчайтеся... Добро діючи, не лінуйтеся ні на що добре, найперше — до церкви: хай не застане вас сонце в постелі».

Запитання

Які моральні заповіді залишив Володимир Мономах своїм спадкоємцям?

Текст 3. Володимир Мономах

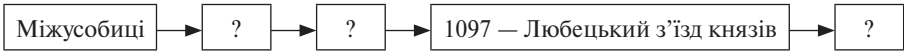
По незгодах між братами
Ти заблис, як зірка ясна.
Бо за тебе Україна
Прощівтала горда, красна.

Добрий, чесний ти й розумний
 Справедливо став судити —
 Ти сильнішим не дозволив
 Слабких кривдити й гнобити.
 Міцно владою держав ти
 Пребагату Україну
 І на ворога водив ти
 Свою сміливу дружину.
 Ти князів до згоди кликав,
 Як дітей та рідна мати:
 Знайте всі, що тільки згода
 Може тривко будувати!
 І на смертному вже ложі
 Дітям дав свої науки,
 Довго тим наш край держався,
 Що створили твої руки!

Юрій Шкрумеляк

Запитання

- 1) Які якості, на думку поета, притаманні Володимиру Мономаху?
  - 2) Завдяки чому Русь досягла процвітання за часів Володимира Мономаха?
2. Побудуйте логічний ланцюжок «Міжусобна боротьба та її наслідки».

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Скласти таблицю «Внутрішня та зовнішня політика князя Володимира Мономаха».

УРОК 16

ТЕМА. ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ. ПОЯВА УДІЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ

Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Самостійний розвиток земель Київської Русі у сер. XII — на поч. XIII ст.» виконайте завдання і дайте відповідь на запитання:

1. Покажіть на карті території Київського, Переяславського і Чернігово-Северського князівств.
2. Назвіть князівства — сусідів Київського, Переяславського і Чернігово-Сіверського князівств.

3. Хто з удільних князів воював за київський престол?
4. Хто з удільних князів захопив і зруйнував Київ?

Розвиваємо хронологічні вміння

Співвіднесіть дати та події

1) 1169 р.	а) Похід Ігоря на половців
2) 1185 р.	б) перша згадка назви «Україна»
3) 1187 р.	в) захоплення Києва Андрієм Боголюбським

Відповідь: 1 в; 2 а; 3 б.

Творчі та пошукові завдання і запитання

1. Робота з текстами.

Прочитайте наведені уривки з історичних джерел і дайте відповіді на запитання до них.

Текст 1. Захоплення Києва в 1169 р.

І допоможе бог Андрійовичу Мстиславу із братією, та й захопив Київ. Мстислав же Ізяславич біг з Києва до Васильова... Грабували ... місто протягом двох днів... не було помилування нікому й нізвідки: горіли церкви, вбивали християн, а інших ув'язнювали, жінок вели у полон, силою розлучаючи їх з чоловіками, ридали діти, дивлячись на матерів своїх. Й узяли вони майна без обліку, і церкви оголили від ікон, і книг, і дзвони познімали, і всі святині були забрані. Був пограбований навіть монастир Печерськ... І був у Києві серед всіх людей стогін, і туга, і скорбота безутішна, і слези безупинні.

Запитання

- 1) Про які події повідомляє літописець?
- 2) Хто очолював військо загарбників?
- 3) Як поводитися у Києві завойовники?

Текст 2. Літопис про похід військ русичів на половців у 1185 р.

...У суботу ж, удосвіта, стали виступати полки половецькі, як ліс, розгубилися князі руські, не знаючи, кому проти кого виступати, оскільки половців було безліч. І сказав Ігор: «Це, знайте, зібрали ми на себе всю їхню землю...» І так домовившись, поспішилися вони, оскільки хотіли з боєм дійти до річки Донець, оскільки вони говорили: «Якщо відступимо і самі втечемо, а чорних людей залишимо, то гріх нам буде від Бога, що відступили, залишивши цих; отже, або помремо, або все буде живо на одному місці...».

Запитання

- 1) Хто очолив похід русичів проти половців?
- 2) Де відбулася битва руських князів з половцями?
- 3) Хто такі «чорні люди»?
- 4) Чим закінчився похід руських князів проти половців?

2. Заповніть таблицю «Наслідки роздробленості Київської Русі».

Політичні	Економічні	Соціальні

3. Співвіднесіть назви руських князівств та їхніх ворогів.

1) Новгород	а) Литва
2) Полоцк	б) волзькі булгари
3) Ростов і Суздаль	в) угорці та поляки
4) Київ	г) Тевтонський орден
5) Галич і Волинь	д) половці

Відповідь: 1 г; 2 а; 3 б; 4 д; 5 в.

4. Співвіднесіть назви князівств і найбільших міст.

1) Київське князівство	а) Прилуки, Лтава, Воїнь
2) Чернігово-Сіверське	б) Юр'їв, Канів, Корсунь
3) Переяславське	в) Путивль, Курськ, Стрежев

Відповідь: 1 б; 2 в; 3 а.

Тести

- Економічною причиною послаблення Києва стало:
  - заснування німецького торгового союзу Ганзи;
  - занепад торгового шляху «з варяг в греки»;
  - розгром печенігами руських військ.
- Хто був великим київським князем під час захоплення Києва у 1169 р.?
  - Андрій Боголюбський;
  - Юрій Долгорукий;
  - Мстислав Ізяславович.
- У Чернігово-Сіверському князівстві налічувалося:
  - 46 міст;
  - 56 міст;
  - 64 міста.
- У період роздробленості Русі Чернігівським князівством керувала династія:
  - Ольговичів;
  - Олельковичів;
  - Рюриковичів.
- Перша письмова згадка назви «Україна» пов'язана з ім'ям князя:
  - Андрія Боголюбського;
  - Гліба Юрійовича;
  - Володимира Глібовича.

6. Перша письмова згадка назви «Україна» зафіксована у:
- 1169 р.;
  - 1187 р.;
  - 1204 р.

Відповіді: 1 б; 2 в; 3 а; 4 а; 5 в; 6 б.

Домашнє завдання

- Опрацювати відповідний параграф підручника.
- Випереджальне завдання: підготувати повідомлення про князів Ярослава Осмомисла та Романа Мстиславовича.
- Зробить добірку головних подій, що сталися у Чернігівському, Переяславському, Київському князівствах.

УРОК 17

ТЕМА. ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ГАЛИЦЬКОГО ТА ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ

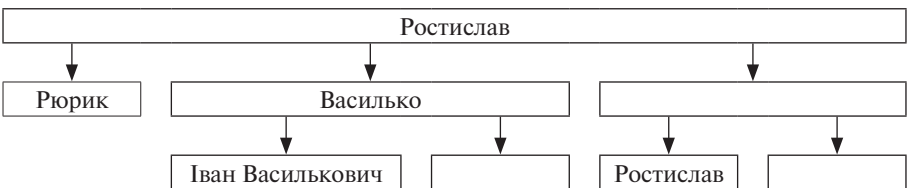
Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Самостійний розвиток земель — князівств Київської Русі у сер. XII — на поч. XIII ст.» та «Галицька й Волинська землі у II пол. XII ст.» виконайте завдання і дайте відповіді на запитання:

- Покажіть на карті території Галицького і Волинського князівств.
- Які землі входили до складу цих князівств?
- Назвіть удільні центри князівств.
- Назвіть держави, з якими межували Галицьке і Волинське князівства.
- Назвіть міста Галицького і Волинського князівств.

Творчі та пошукові завдання і запитання

- Заповніть схему «Династія Галицьких князів»

- Портретна галерея.

- На Любецькому з'їзді ці брати згадали,
Що в батька Галич протиправно відібрали.
Князі погодились і одностайно ухвалили,
Щоб їхнє князювання в ньому поновили.
(Рюрик, Володар та Василько Ростиславичі)

- 2) Коли про долю братаву дізнався,
Хутко за справу князь отой узявся.
Він вщент війська Давида розгромив
Та із полону брата любого звільнив.
(Черемиський князь Володар Ростиславич)
- 3) Брати в великій згоді князювали
І порівну Галичиною управляли.
Від всіх нападестей разом боронились,
Тому багатим край увесь зробили.
(Василько і Володар Ростиславичі)
- 4) Галич йому по смерті батько заповів,
Та закріпитись він у ньому не зумів –
Його бояри власні вигнати посміли
І Володимира натомість посадили.
(Олег Ярославич — незаконнонароджений син Ярослава Осмомисла)
- 5) Він брата із Звенигорода вигнав
І самостійно правити у Галичі почав.
А щоби міцно владу тут тримати,
Він наказав бояр на смерть карати.
(Галицький князь Володимирко)

3. Заповніть таблицю «Внутрішня і зовнішня політика Ярослава Осмомисла».

Внутрішня політика	Зовнішня політика

4. Співвіднесіть назви князівств і міст.

1) Галицьке князівство	а) Юр'їв, Канів, Корсунь
2) Волинське князівство	б) Чарторийськ, Горб, Белз
3) Київське князівство	в) Звенигород, Теревовль, Перемишль

Відповідь: 1 в; 2 б; 3 а.

Тести

1. Давньоруські літописці Карпатські гори називали:
- «Угорськими»;
  - «Руськими»;
  - «Київськими».
2. Початок формування Галицького князівства пов'язаний з ім'ям князя:
- Ярослава Осмомисла;
  - Ізяслава Мстиславовича;
  - Ростислава Володимировича.

3. Які князі правили на Волині до середини XII ст.?
  - а) Волинські;
  - б) галицькі;
  - в) київські.
4. Ярослав Осмомисл захищав Галицьке князівство від:
  - а) половців;
  - б) болгар;
  - в) угорців.
5. Кому допомагав утримати князівський стіл німецький імператор Фрідріх I Барбаросса?
  - а) Ярославу Осмомислу;
  - б) Володимиру Ярославичу;
  - в) Роману Мстиславовичу.
6. Династія Ростиславичів припинила своє панування у:
  - а) 1177 р.;
  - б) 1188 р.;
  - в) 1199 р.

Відповіді: 1 а; 2 в; 3 в; 4 а; 5 б; 6 в.

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний параграф підручника.
2. Підготувати випереджальне завдання: підготувати повідомлення «Утворення Монгольської держави» та «Чингізхан».

УРОК 18

ТЕМА. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСИ В XI — I ПОЛ. XIII СТ.

Розвиваємо хронологічні вміння

Співвіднесіть дати і події.

1) Перша письмова згадка назви «Україна»	а) 1113 р.
2) завершено написання «Повісті минулих літ»	б) 1187 р.
3) збудовано Софійський собор	г) 1037 р.

Відповідь: 1 б; 2 а; 3 г.

Творчі та пошукові завдання і запитання

1. Робота текстами.

Прочитайте наведені написи і дайте відповіді на запитання.

  - 1) Напис на берестяній грамоті: «Аз купець Домажир цією грамотою за-свідчую, що узяв у борг 20 гривень у чернігівського гостя (купця) Гліба».

- 2) Напис на глиняному посуді: «Цей глек виготовив гончар Милоніг».
- 3) Напис на мечі: «Сей меч зробив коваль Путятя».
- 4) Напис на берестяній грамоті: «Аз Марфа, вдова дружинника Гордяти, б'ю чолом тисяцькому Кирилу, прошу справедливого суду для чада мого Михайла, бо став він жертвою навіту і нізащо в порубі сидить».*

Запитання

- 1) Про що свідчать ці написи?
  - 2) Ким вони були зроблені?
  - 3) До яких суспільних верств належали автори?
  - 4) Для чого майстри робили написи на своїх виробках?
2. Робота з таблицями.
Заповніть таблицю «Культура Київської Русі».

Галузь культури	Приклади
1	2
Освіта	Першу державну школу відкрив Володимир. Його син Ярослав створив цілу мережу шкіл при церквах і монастирях. Викладали священнослужителі. Першу школу для дівчат відкрила онука Ярослава Мудрого Янка. За підручники служили церковні книги, в основному Псалтир
Мова	Церковні тексти і богослужіння велися старослов'янською мовою, яку створили Кирило і Мефодій. Для написання світських текстів використовувалася давньоруська мова, сформована на основі старослов'янської. У повсякденному житті користувалися подніпровським і південно-західним діалектами
Книгописання	Переписування книг відбувалося при монастирях. Бібліотека Я. Мудрого була найбільшою у світі — вона налічувала 500 томів
Література	Літописи, художні і публіцистичні твори, серед яких особливе місце посідали «Повість минулих літ», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Моління Даниїла Заточника», «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Слово о полку Ігоревім» тощо
Архітектура	Десятинна церква, Софійський собор, Києво-Печерська лавра, оборонні споруди Києва та інших міст
Живопис	Фрески і мозаїки стін Софійського собору, іконопис, книжкові мініатюри рукописних книг та літописів тощо
Різьбярство	Орнаменти та барельєфи на світських церковних спорудах тощо
Музика	Обрядові і релігійні пісні, гусярський спів, яким уславився Боян тощо

* Аз — я. Поруб — в'язниця. Навіт — наклеп. Чадо — дитина.

1	2
Театральне мистецтво	Виступи скоморохів на княжих дворах і міських площах

3. Про кого (що) йдеться в уривках документів?

- 1) «Окраса для воїна — зброя, для корабля — вітрила, а для праведника — читання книг». (*Літописці про ціну книги в житті людини*)
- 2) «Билися день, билися другий; третього дня під полудень упали стяги Ігореві...». (*Про похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців у 1185 р.*)
- 3) «В оформленні церкви використано багато мармуру, тому сучасники називали її ще мармуровою». (*Десятинна церква*)
- 4) «Стіни виграють золотом мозаїки набраної зі смальти 177 кольорових відтінків...». (*Софійський собор*)
- 5) «Щодо його значення вчені висловлюють різні думки. Одні вважають його зображенням рибальського знаряддя, інші — символічним зображенням польоту сокола тощо». (*Триzub*)
- 6) «Її знають і чують в усіх кінцях землі». (*Київська Русь*)
- 7) «Цей іконописець навчався у візантійських майстрів. Брав участь в оздобленні Успенського собору Києво-Печерської лаври. Крім того, був майстром мозаїки, лікарем та ювеліром». (*Аліпій*)

4. Анаграми.

Переставте літери в словах так, щоб утворились слова.

- 1) ТОРНЕС — автор «Повісті минулих літ». (*Нестор*)
- 2) МОХСКОРО — мандрівний актор. (*Скоморох*)
- 3) РИЗТУБ — родовий знак Рюриковичів. (*Триzub*)
- 4) АЛЕДІКТ — місцева говірка. (*Діалект*)

5. Написи на шахівниці.

Якщо розпочати рух шахового коня з верхнього лівого кута шахівниці, то можна прочитати, що в перекладі означає слово «гривня». Знаком * позначений пропуск між словами. («Голова тварини»)

«Г		В		Р	Т		
О		О	*		Н		В
	А		И		А		
	Л					И»	

Домашнє завдання

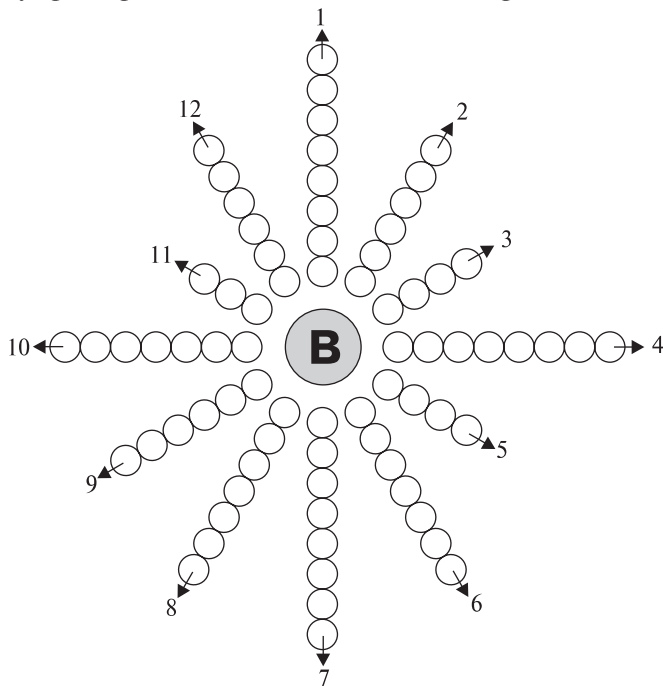
1. Опрацювати відповідний параграф підручника.
2. Підготувати випереджальне завдання: повідомлення «Життя та князювання Романа Мстиславича».

УРОК 19

**ТЕМА. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ
«КІЇВСЬКА РУСЬ ЗА ЧАСІВ РОЗДРОБЛЕНОСТІ»**

Кросворд 1

У цьому кросворді всі слова починаються з літери В.

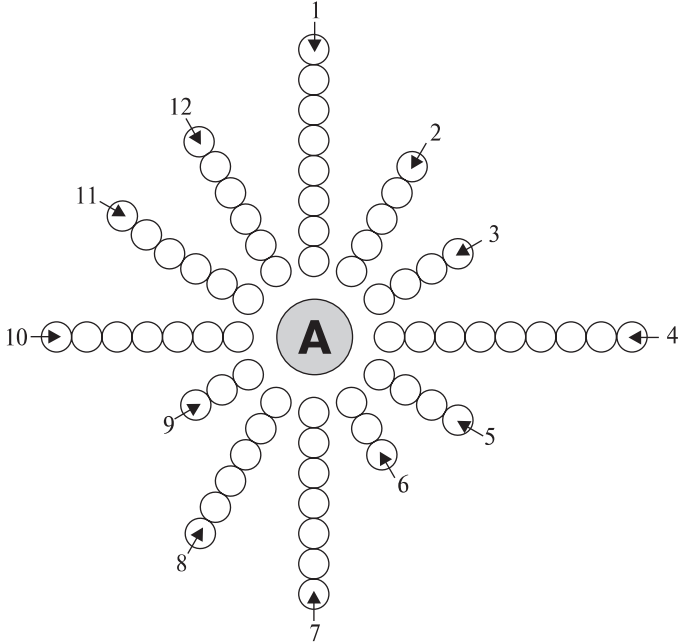
1. Ім'я онука Ярослава Мудрого та візантійського імператора. (*Володимир*)
2. Після втечі Ізяслава в Польщу був проголошений князем. (*Всеслав*)
3. Ріка, берегів якої сягали на сході половці. (*Волга*)
4. Головне місто Волинської землі. (*Володимир*)
5. Прикордонне місто Переяславського князівства. (*Воїнь*)
6. Син Ярослава Мудрого, який княжив у Переяславі. (*Всеволод*)
7. Одне із князівств, яке утворилося після розпаду Київської Русі. (*Волинське*)
8. Держава на південь від Київської Русі, куди так часто ходили в походи київські князі. (*Візантія*)
9. Спадкова __ — територія, що передавалась у спадок від князя до його синів. (*Вотчина*)
10. Місто-фортеця на півночі Києва. (*Вишгород*)

11. Народні збори. (*Віче*)

12. Князь Галицького князівства, син Ростислава, онука Ярослава Мудрого.
(*Володар*)

Кросворд 2

А в цьому кросворді всі слова закінчуються літерою А.

1. Назва, яка вживалася щодо Чернігівського князівства, — __ земля. (*Сіверська*)
2. Нова збірка законів «__ Ярославичів». (*Правда*)
3. Царський вінець, який отримав Володимир Мономах від візантійського імператора, — __ Мономаха. (*Шапка*)
4. Форма правління в Новгородській землі. (*Республіка*)
5. Головна річка Чернігово-Сіверського князівства. (*Десна*)
6. Грошова одиниця Київської Русі. (*Куна*)
7. Країна, з якою вели торгівлю Галицька і Волинська земля. (*Угорщина*)
8. Яку назву вперше щодо Руських земель було вжито у 1187 р.? (*Україна*)
9. Грошовий штраф за вбивство вільної людини. (*Вира*)
10. Територія, яка передавалась у спадок, — __ вотчина. (*Спадкова*)
11. Військо на чолі з князем. (*Дружина*)
12. Шматочки кольорового скла для виготовлення мозаїки. (*Смальта*)

УРОК 20

**ТЕМА. ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ТЕМОЮ
«КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА ЧАСІВ РОЗДРОБЛЕНОСТІ»**

Тести*І рівень*

- Володимир Мономах посів престол у Києві в:
  - 1019–1054 рр.;
  - 1025–1032 рр.;
  - 1113–1125 рр.
- Київська Русь розпалася на чотири князівства. Так чи ні?
- Автором «Повчання» (1099) був:
  - Володимир Великий;
  - Ярослав Мудрий;
  - Володимир Мономах.
- Доповніть речення.
Політичним центром Галицької землі було місто__ .
- Правлячою династією з 1120 р. у Волинському князівстві були Мономаховичі.
  - Так;
  - ні.
- Більшість галицьких бояр отримали свої маєтності від князів за службу.
  - Так;
  - ні.

ІІ рівень

- Вотчина — це:
  - землеволодіння;
  - землекористування;
  - земля, що перебувала у користуванні общини;
  - земля, що переходила у спадщину;
  - земля, що надавалася за службу.
- Співвіднесіть дати і події:

1) 1097 р.	а) Зруйнування Києва Андрієм Боголюбським
2) 1113 р.	б) прихід до влади в Києві Володимира Мономаха
3) 1169 р.	в) з'їзд князів у Любечі

- Дайте визначення понять:
  - міжусобиця;
  - вотчина;
  - уділ.

4. Володимир Мономах вів успішну боротьбу з:
  - а) печенігами;
  - б) половцями;
  - в) монголо-татарами.
5. Доповніть речення.
На заході Галицька земля межувала з __ .
6. Про кого з галицьких князів згадує «Слово о полку Ігоревім»?
  - а) Василька Ростиславича;
  - б) Володимира Володаревича;
  - в) Ярослава Володимировича (Осмомисла).

III рівень

1. Із числа запропонованих виберіть ті положення, які, на ваш погляд, стали причинами роздроблення Київської Русі на самостійні удільні князівства.
  - 1) Господарський розвиток та піднесення політичної ролі окремих міст, що вступили в суперництво з Києвом.
  - 2) Рішення Любецького з'їзду про запровадження вотчинного землеволодіння.
  - 3) Масові селянські виступи, заворушення міщан.
  - 4) Невизначеність у наслідуванні великокнязівського престолу.
  - 5) Князівські усобиці.
  - 6) Втручання у внутрішні справи Русі європейських держав.
  - 7) Вторгнення монголо-татар.
  - 8) Великі розміри держави.
2. Наведені нижче події розташуйте у логічній послідовності.
  - 1) Війна між синами та онуками Ярослава Мудрого за владу і землю.
  - 2) Розпад Київської Русі на окремі князівства, які не хотіли коритися Києву.
  - 3) Посилення нападів половців.
  - 4) Послаблення військової могутності Київської Русі.
  - 5) Смерть Ярослава Мудрого.
  - 6) Занепад Київської Русі.
3. Які з наведених князівств розташовувалися на території сучасної України:
  - а) Чернігівське;
  - б) Володимиро-Суздальське;
  - в) Турово-Пінське;
  - г) Переяславське;
  - д) Галицько-Волинське;
  - е) Рязанське;
  - ж) Київське;
  - з) Полоцьке?

4. Основною ознакою розвитку Київської Русі в XI – першій половині XIII ст. було:
  - а) посилення централізації управління і зосередження влади в руках київського князя;
  - б) зростання ролі віче в політичному житті;
  - в) послаблення влади великого київського князя і зростання політичної самостійності удільних князів.
5. Розташуйте в хронологічному порядку наведені події.
  - а) **Розорення Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським;**
  - б) невдалий похід Ігоря Святославича проти половців;
  - в) прихід до влади Володимира Мономаха;
  - г) з'їзд князів у Любечі;
  - д) повстання киян проти Ярославичів.

6. Про яку подію йдеться?

«Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою...»

IV рівень

1. «Повість минулих літ» закінчується 1113 роком, тобто приходом до влади в Києві князя Володимира Мономаха. Спробуйте продовжити літопис до 1125 р. Складіть оповідання з 10 речень і дайте йому назву.
2. Проаналізуйте державницьку діяльність князя Володимира Мономаха. Дайте оцінку його людським якостям і здібностям полководця і державного діяча.
3. Який період в історії Київської Русі відтворено в «Слові о полку Ігоревім»? Спробуйте від імені автора «Слова» висловити своє ставлення до цих подій.

Відповіді

I рівень

1 в; 2 ні; 3 в; 4 Галич; 5 а; 6 б.

II рівень

1 г; 2 — 1в, 2б, 3 а; 5 — Угорщиною та Польським королівством; 6 в.

III рівень

1 — 1, 2, 4, 5, 8; 2 — 5, 1, 2, 4, 3, 6; 3 а, г, д, ж; 4 б, в; 5 д — г — в — а — б;
6 — з'їзд князів у Любечі, 1097 р.

Тема 4

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

УРОК 21

ТЕМА. УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Галицька й Волинська землі у II пол. XII ст.» та «Галицько-Волинська земля (1199–1340)» виконайте завдання і дайте відповіді на запитання:

1. Назвіть держави, князівства та народи, з якими межували Галицька і Волинська землі.
2. Назвіть центри удільних князівств Галицької та Волинської земель.
3. Хто, де і коли об'єднав Галицьку і Волинську землі?
4. Назвіть дати і напрямки походів Романа Мстиславовича.
5. Знайдіть на карті місце та назвіть дату загибелі Романа Мстиславовича.

Розвиваємо хронологічні вміння

1. Співвіднесіть дати й події.

1) 1202 р.	а) Приєднання Києва
2) 1203 р.	б) загибель Романа Мстиславовича
3) 1205 р.	в) перший похід Романа Мстиславовича проти половців

Відповідь: 1 в; 2 а; 3 б.

2. Розташуйте в хронологічній послідовності події.
  - а) другий похід Романа Мстиславовича проти половців;
  - б) загибель Романа Мстиславовича;
  - в) об'єднання Галичини і Волині;
  - г) похід на Київ.

Відповідь: в — г — а — б.

3. Наведені нижче події розташуйте в хронологічному порядку.
  - а) Утворення Галицько-Волинського князівства;
  - б) захоплення Константинополя хрестоносцями;
  - в) загибель Романа Мстиславовича;
  - г) перша письмова згадка про Москву;

- д) Перша літописна згадка назви «Україна»;
- е) Запровадження в Англії Великої хартії вольностей.

Відповідь: г — д — а — б — в — е.

Творчі та пошукові завдання і запитання

1. Робота з текстами.

Прочитайте наведені уривки з історичних джерел і дайте відповіді на запитання до них:

Текст 1. Уривок з Галицько-Волинського літопису про князювання великого князя Романа

Він кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, губив їх, як той крокодил, і переходив їх землю, як той орел, а хоробрий був, як тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців...

Запитання

- 1) Про яку подію розповідає літопис?
- 2) Чому щодо ворогів Романа Мстиславича літописець вживає слово «погані»?
- 3) Що поєднувало князя Романа з Володимиром Мономахом?

2. Портретна галерея.

Волинь із Галичем правитель об'єднав,
Нову династію князівську заснував.
Зумів до них Чернігів з Києвом додати,
Лани українські литовцями орати.
На Польщу він походами ходив
І половців дощенту розгромив.

(Роман Мстиславович)

3. Акрівірші.

Виставивши виділені букви в одну вертикаль, ви прочитаєте ім'я князя, про якого йдеться в наведеному уривку. Що ви знаєте про цього князя?

Ти у Галичі висоkim
Міцно на престолі сів,
Ти — стрімкий, відважний воїн,
Пострах був для ворогів.
Затремтів перед тобою
Гордий половецький хан.
Ти Литві й сусідній Польщі
Завдавав чимало ран.

(Роман)

4. Анаграми.

- 1) СЛІВА — до цієї річки на заході сягали кордони Галицько-Волинського князівства. *(Вісла)*
- 2) НОРМА — відомий галицький князь. *(Роман)*

5. Зашифрована фраза.

Якщо ви виберете з кожного горизонтального ряду тільки ті літери, що вживаються лише один раз, ви зможете прочитати, як називав галицького князя Романа літописець. (*Самодержець всієї України*)

С	Т	А	И	М	О	Т	Д	И	Е	Р
Б	Ж	Е	Я	Ц	Ь	В	Я	С	І	Б
Є	Г	И	Ї	Г	У	Г	К	И	Р	А
А	Р	Ї	Т	А	Н	Р	И	Т	А	Р

6. Коли та за яких обставин ці слова були виголошені Романом Мстиславичем:

- 1) «Не задавивши бджіл, не їсти меду»? (*Боротьба з галицькими боярами*)
- 2) «Як був князем, так і буду, а ламати свою віру заради королівської корони не стану»? (*У зв'язку з відмовою князя від пропозиції Папи Римського отримати корону в обмін на перехід до католицизму.*)

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний параграф підручника.
2. Підготувати повідомлення:
  - 1) «Роман Мстиславич. Ставлення до князя у країні та за кордоном».
  - 2) «Діяльність Романа Мстиславича у внутрішній та зовнішній політиці».
  - 3) «Основні події життя і діяльності Романа Мстиславича».
3. Підготувати випереджальне завдання «Нашадки Романа Мстиславича».

УРОК 22**ТЕМА. БОРОТЬБА ПРОТИ МОНГОЛЬСЬКИХ ЗАВОЙОВНИКІВ****Працюємо з атласом**

За допомогою карти атласа «Русь-Україна та суміжні землі періоду монгольського вторгнення (122–1240-і рр.) виконайте завдання і дайте відповідь на запитання:

1. Назвіть місце битви руських князів з монголами у 1223 р.
2. Назвіть землі, завойовані монгольськими військами під час походу 1237–1238 рр.
3. Назвіть місця найважливіших битв русичів з монголами у 1240–1241 рр.
4. Назвіть дату захоплення монголами Києва.
5. Покажіть на карті столицю Золотої Орди.

Розвиваємо хронологічні вміння

1. Співвіднесіть дати і події.

1) 1223 р.	а) Створення Монгольської держави
2) 1203 р.	б) розорення монголами Переяславської та Чернігівської земель
3) 1239 р.	в) битва на р. Калка

Відповідь: 1 в; 2 а; 3 б.

2. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

- Розорення монголами Переяславської та Чернігівської земель;
- заснування Золотої Орди;
- вторгнення монголів у Галицько-Волинську землю;
- створення Монгольської держави;
- розорення монголами Києва.

Відповідь: г — а — д — в — б.

Творчі та пошукові завдання і запитання

1. Працюємо з текстами.

Прочитайте тексти і дайте відповіді на запитання до них.

Текст 1. Плано Карпіні «Про спустошення монголами Русі»

Вони (золотоординці) ні з ким не уклали мир, окрім тих, що підкорялися їм, бо... мають від Чингізхана наказ підпорядкувати собі всі народи...

І ось що вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм заманеться, на війну і давати десятину з усього — як з людей, так і з речей... Чоловіків, що мають дружин, забирали з собою, так само чинили з жінками, у яких не було законних мужів... Іншим же, за ординськими звичаями, переписавши їх, наказували, щоб кожен, як малий, так і дорослий, навіть одностенне немовля, бідне й багате, платили данину... Хто не заплатить данину, залишається у рабстві...

Текст 2. Народна пісня

У кого нема грошей,
У того дитя візьме.
У кого дитя немає,
У того дружину візьме.
У кого дружини немає,
Того самого головою візьме.

Запитання до текстів 1–2

- У чому полягало монгольське панування на українських землях?
- Хто мав сплачувати данину завойовникам?
- Як поводитися монголи на завойованих землях?

Текст 3. Плано Карпіні «Історія монголів»

Монголи пішли проти Русі, зробили велике винищення землі руської, поруйнували міста й фортеці, повбивали людей. Обложили Київ, який був

столицею Русі, і після тривалої облоги вони взяли його, повбивавши жителів міста. Звідти, коли ми їхали через їх землю, ми знаходили безліч голів і кісток мертвих людей, які лежали у полі, тому що це місце було дуже велике і дуже багатолюдне, а зараз воно зведено майже ні на що. Якщо існує там поселення, то не більше 200 будинків, а людей тих тримають у найтяжчому рабстві. Просуваючись сюди з боями, вони спустошили всю Русь».

Текст 4. Літописна розповідь про оборону Києва

Приставив Батий багато пороків до міста Києва біля Лядських воріт... Багато пороків било в стіни безупинно, день і ніч, а городяни мужньо боролися, і багато було мертвих, і лилася кров, як вода... і так за допомогою великої кількості пороків пробрили міські стіни та увійшли до міста, а городяни кинулися назустріч їм. І тут можна було бачити й почути страшний тріск списів і стукіт щитів; стріли затьмарили світло так, що не було видно неба за стрілами, а була темрява від безлічі стріл татарських, і скрізь лежали мертві, і скрізь текла кров, як вода. Важко поранений воевода Дмитро, і багато сильних загинуло. На ранок прийшли на них татари, і був бій лютий, і почали втрачати сили люди. І бігли зі своїми пожитками до церковної комори, і від ваги повалилися стіни церковні, і захопили татари місто Київ...

Запитання до текстів 3–4

- 1) Чи відрізняються описи оборони Києва у Плано Карпіні та в літописця?
- 2) Назвіть види зброї, яка використовувалася монголами і русичами під час оборони Києва.
- 3) Як ставиться літописець до киян, що боронили місто?
- 4) Якими були наслідки панування монголів на Русі?

2. Співвіднесіть терміни і поняття.

1) Ярлик	а) Предводитель монголів
2) баскак	б) держава монголів
3) хан	в) монгольський збирач податків
4) Золота Орда	г) грамота на князювання

Відповідь: 1 г; 2 в; 3 а; 4 б.

3. Виключіть зайве.

Чингізхан, Котян, Батий, Угедей. (*Котян — половецький хан, інші — монгольські*).

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний параграф підручника.
2. Намалювати зброю руських і монгольських воїнів; намалювати ілюстрацію до розповіді літописця «Оборона Києва».

3. Підготувати повідомлення:
  - 1) «Вплив монголо-татарської навали на розвиток Галицько-Волинського князівства».
  - 2) «Данило — князь галицький».

УРОК 23

ТЕМА. КНЯЗЮВАННЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА ГАЛИЦЬКОГО

Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Галицька й Волинська землі у II пол. XII ст.» та «Галицько-Волинська держава (1199–1340)» виконайте завдання і дайте відповідь на запитання:

1. Назвіть держави, землі і народи, з якими межувало Галицько-Волинське князівство.
3. Назвіть місця основних битв, які провів Данило Галицький.
4. Покажіть територію, яка була приєднана після битви під Дорогочином.
5. Назвіть території, над якими була встановлена влада Галицько-Волинської держави за часів правління князя Данила Романовича.
6. Напади яких князів довелося відбивати князю Данилу?
7. Назвіть центри удільних князівств Галицько-Волинської держави.

Розвиваємо хронологічні вміння

1. Співвіднесіть періоди та події.

1) 1238–1264 рр.	а) Данило Романович відвідав Золоту Орду
2) 1245–1246 рр.	б) похід Куремси на Волинь
3) 1254–1255 рр.	в) князювання Данила Романовича

Відповідь: 1 в; 2 а; 3 б.

2. Сучасником яких з наведених нижче подій був князь Данило Романович?
  - а) Утворення Монгольської держави;
  - б) похід германського імператора Генріха IV до Каносси;
  - в) скликання парламенту в Англії;
  - г) Льодове побоїще.

Відповідь: а, г.

3. Відновіть хронологічну послідовність подій, які відбувалися під час князювання Данила Романовича.
  - а) Повернення влади над Галичем;
  - б) коронація Данила Галицького;

- в) утвердження Данила Романовича на Волині;
- г) розгром угорців.

Відповідь: в — а — г — б.

4. Заповніть пропуски в таблиці.

1201 р.	Народження Данила Романовича
	битва на річці Калка
1238 р.	
1245 р.	перемога під Ярославлем
1253 р.	
	смерть першого українського короля

Творчі та пошукові завдання й запитання

1. Робота з текстами.

Прочитайте уривки з наведених уривків джерел і дайте відповіді на запитання.

Текст 1. Із літописної розповіді про боротьбу Данило Романовича проти загарбників

Андрій-король рухався рівниною, а Данилу і Васильку [треба] було поїхати з високих гір. Деякі ж заперечували: «Хай би залишилися у горах та охороняли спуски», — вони були проти того, щоб сходити. Данило тоді сказав: «Як говорить Писання, хто зволікає йти на битву — боязку душу має», — [та] примусивши їх, він поспішив спуститися донизу.

Василько при цьому прямував проти угрів [праворуч], а Дем'ян-тисяцкий та інші війська багато хто йшли ліворуч, а Данило йшов своїм полком посередині. Полк же його був великим і складався з хоробрих людей з блискучою зброєю, і вони, [угри], бачивши [їх], не хотіли зіткнутися з ним, а повертали до Дем'яна і на інші полки. Приїхали стрільці з тараном, люди не встояли, були перебиті та розбіглися. Коли Дем'ян бився із Судіславом, князь Данило заїхав до них у тил, і вони билися списами. Дем'яну ж здалося, що це все брехня і вони біжать перед ним. Данило встромив свій спис у воїна, і спис зламався, і він оголив свій меч. Він подивився туди і сюди і побачив, що стяг Василька стоїть і той відважно бореться і жене угрів; оголивши меч свій, пішов Данило на допомогу брату, багато кого він ранив, а інші від його меча загинули.

З'їхалися вони з Мирославом; побачивши, що угри збираються, наїхали на них удвох. Ті ж не витримали і відступили...

Запитання

- 1) Про яку подію йдеться у літописі?
- 2) Назвіть зброю, якою були озброєні воїни.
- 3) Як літописець характеризує князя Данила?

Текст 2. Про ультиматум Бурундая галицько-волинським князям (уривки з літопису за Іпатіївським списком)

«...У 1261 р. була тиша по всій землі. В ті дні було весілля у князя Василька, в місті Володимирі; він видавав свою дочку Ольгу за Андрія Всеволодовича в Чернігів. Був тоді і брат Василька, король Данило, з обома своїми синами Левом і Шварно, і багато інших князів, і багато бояр. І була немала веселість в місті Володимирі, як прийшла до короля Данила і Василька звістка, що йде Бурундай, окаянний, проклятий. І дуже засмутилися брати з приводу того, що Бурундай прислав так сказати: «Якщо ви в мирі зо мною, зустріньте мене. А хто не зустріне мене, той іде проти мене». Князь Василько поїхав на зустріч Бурундаєві зі своїм племінником Левом, а король Данила не пішов з братом: він послав замість себе холмського владика Івана. Князь Василько з Левом і владикою поїхав на зустріч Бурундаєві, взявши багато дарів і питва, і зустрів його біля Шумська, і явився Василько з Левом і владикою до нього з дарами. А він влаштував дуже гнівну зустріч князеві Васильку і Леву; владика стояв, охоплений жахом. Потім Бурундай сказав Васильку: «Якщо ви в мирі зо мною, то розмечіть (зруйнують укріплення) усі свої міста». Лев розметав Данилів, звідти послав і розметав Львів, а Василько послав вперед владика Івана до свого брата Данила. Владика приїхав до Данила і почав йому розповідати про все, що сталося, розповів і про гнів Бурундая. Данила злякався і втік у Польщу, а з Польщі в Угорщину.

Запитання

- 1) Використовуючи відомості з тексту, складіть родовід Данила Галицького.
  - 2) Хто такий Бурундай і чому князь Данило мав коритися його вимогам?
  - 3) Чому, на вашу думку, Бурундай вимагав зруйнувати укріплення галицьких міст?
  - 4) Визначте час, коли сталася ця подія.
2. Оберіть положення, які, на ваш розсуд, характеризують наслідки монгольського панування на руських землях:
- а) міжусобні війни;
  - б) політична залежність руських земель від Золотої Орди;
  - в) послаблення великокнязівської влади;
  - г) розорення господарства Київської Русі;
  - д) повільний розвиток сільського господарства, ремесел, торгівлі;
  - е) послаблення військової могутності Русі;
  - ж) занепад розвитку культури.
  - е) розширення торговельно-економічних зв'язків із Золотою Ордою.
- Відповідь:* 2 — б, в, г, д, е, ж.

3. Анаграми.
  - 1) ЛМОХ — місто, яке стало столицею Галицько-Волинського князівства після захоплення Галича монголо-татарами. (*Холм*)
  - 2) НОЛАДИ — ім'я видатного галицько-волинського князя. (*Данило*)
  - 3) ГИОЛНМО — вороги, яких так і не зміг здолати Данила Романович. (*Монголи*)
  - 4) РОТЦХЕНІСО — над ними здобув перемогу Данило Галицький під Дорогочином. (*Хрестоносці*)
4. Виключіть зайве.
  - 1) Роман Мстиславович, Олександр Невський, Данило Галицький, Лев Данилович. (*Олександр Невський*)
  - 2) Батий, Куремса, Кончак, Бурундай. (*Кончак*)

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний параграф підручника.
2. Випереджальне завдання: підготувати міні-характеристику наступників Данила Галицького:
  - 1) Лева I;
  - 2) Мстислава Шварно;
  - 3) Володимира;
  - 4) Юрія II Болеслава.

УРОК 24

ТЕМА. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА НАСТУПНИКІВ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Галицька й Волинська землі у II пол. XII ст.» та «Галицько-Волинська держава (1199–1340)» виконайте завдання і дайте відповідь на запитання:

1. Назвіть удільні князівства Галицько-Волинської держави, які потрапили під владу Литви протягом 1293–1341 рр.
2. Які території тимчасово (протягом 1280–1320) входили до складу Галицько-Волинської держави за наступників Данила Галицького?
3. Назвіть спадкоємців Данила Галицького, за яких відбулося розширення територій.

Розвиваємо хронологічні вміння

1. Розташуйте імена галицько-волинських князів у порядку їх правління:
  - а) Юрій I;
  - б) Болеслав-Юрій II;

- в) Андрій та Лев II;
- г) Лев I.

Відповідь: г — а — в — б.

2. Коли припинилася династія Романовичів?
  - а) По смерті Данила Романовича і Василька Романовича;
  - б) по смерті Лева Даниловича;
  - в) по смерті Андрія I та Лева II.
3. Співвіднесіть хронологічні періоди з подіями галицько-волинської історії.

1) 1264—1301 рр.	а) Князювання Лева II та Андрія Юрійовича
2) 1315—1323 рр.	б) угорська знать висунула претендентом на угорський престол Юрія I Львовича
3) 1312—1313 рр.	в) правління Лева Даниловича

Відповідь: 1 в; 2 а; 3 б.

Творчі та пошукові завдання й запитання

1. Робота з текстами.

Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«Після смерті в бою правнуків Данила Галицького Андрія I та Лева II припинилася династія Романовичів, до влади прийшло боярство. В умовах боротьби іноземців за Галицько-Волинський престол воно вирішило само обрати князя, який би став слухняним знаряддям у їхніх руках. Вибір припав на мазовецького (польського) княжича Болеслава. Католик Болеслав перейшов у православ'я, узявши ім'я Юрій, і... став галицько-волинським князем Юрієм-Болеславом II».

Запитання

- 1) Коли сталася подія, про яку йдеться?
  - 2) Які політичні зміни сталися у Галицько-Волинській державі?
  - 3) Що спричинило ці зміни?
  - 4) Визначте характер події: вона була закономірною чи випадковою? Чому?
  - 6) Які наслідки матиме ця подія для подальшого розвитку Галицько-Волинської держави?
2. Упізнай героя.
    - 1) «Книжник великий і філософ, якого не було перед цим на цій землі і після нього не буде». (*Володимир Василькович*)
    - 2) «Руський король». (*Юрій I*)
    - 3) «Самодержець всієї Руської землі». (*Роман Мстиславович*)
    - 4) Літопис називає його мудрим, як Соломон. (*Данило Галицький*)

3. Складіть таблицю «Внутрішня й зовнішня політика князів Галицько-Волинської держави».

Князі Галицько-Волинської держави	Внутрішня політика	Зовнішня політика

4. Приведіть у відповідність назву земель та імена правителів по смерті князя Данила Галицького.

1) Волинь	а) Лев Данилович
2) Галич	б) Мстислав
3) Теробовля	в) Шварно
4) Горб	г) Василько Романович

Відповідь: 1 г; 2 а; 3 б; 4 в.

5. Віршовані загадки.

- 1) На Польщу і Литву ходив,
І землі угрів захопив,
І Закарпаттям володів.
Умів в державі лад тримати,
І тридцять років князювати.
(Лев I Данилович)
- 2) Одного із синів Данила
Литвини правити запросили.
Та своїм підданам на горе,
Він помирає надто скоро.
(Шварно)
- 3) Як цього князя у живих не стало,
За ним багато іноземців сумувало.
І вся Волинь, бо він про неї дбав, —
Торговим центром Володимир став.
(Володимир Василькович)
- 4) Він знову Галич і Волинь з'єднав,
Союз з Тевтонським орденом уклав,
Щоби Литву на відстані тримати.
Всі королем його почали величати.
(Юрій)
- 5) Князі з Литвою дуже часто воювали
І головою у бою бездітними наклали.
Династія з їх смертю припиняється,
А влада до боярства повертається.
(Сини Юрія I Львовича Андрій і Лев)

- б) Цей князь в Волині правити почав,
 Бо Юрієву доньку за дружину мав.
 Та згодом німцями себе він оточив
 Й покатоличити всю землю захотів.
 (*Юрій-Болеслав II Тройденевич*)
3. З числа наведених положень оберіть ті, що призвели до занепаду Галицько-Волинської держави?
- Боярська опозиція;
  - роздробленість;
  - монголо-татарське іго;
  - внутрішні міжусобиці;
  - більш активна зовнішня політика князів порівняно із внутрішньою;
  - нерозвинена економіка;
  - ізоляція країни.
- Відповідь:* а, в, г, д.

Домашнє завдання

- Опрацювати відповідний матеріал підручника.
- Закінчити заповнення таблиці «Внутрішня й зовнішня політика за наступників Данила Галицького».

УРОК 25

ТЕМА. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ТА ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Підготовчий етап

За 2–3 тижні до уроку учні розподіляють між собою ролі: «книжник Тимофій», «співець Митуса», «скульптор-умілець Авдій», «будівничий-архітектор Олекса», літописець, Ярослав Пастернак, архівісти, енциклопедист.

1. Рольова гра.

Л і т о п и с е ц ь. І почнемо нашу розповідь про культурні традиції стародавнього Галича.

Роль освіти та писемності завжди була ознакою могутності та культурності будь-якої держави. Книги — це ріки, що наповнюють світ, це джерело мудрості, адже в них глибина неміряна...

К н и ж н и к Т и м о ф і й. Повсюдно у містах (і при церквах у сільській місцевості) існували школи, в яких навчали елементарної грамоти. Наявність таких шкіл на Волині засвідчує життє іконописця Петра. У семирічному віці батьки віддали його «книжок навчатися». Про значне поширення освіти, принаймні, серед заможних кіл населення Галицько-Волинської

Русі, опосередковано свідчать пам'ятки давньоруської писемності XII–XIII століть.

1-й архівіст. «...в тивуна, князя Володимира Васильковича, Петра був син на ім'я Лаврентій, його ж віддав навчатися святих книг...».

«...був він книжник і філософ, якого не було в усій землі й по ньому не буде».

Книжник Тимофій. Галицькі храми й монастирі були головними місцями зберігання книжкових багатств князівства. Так, студійний монастирський устав, який діяв у Галичі, вимагав створення при монастирях бібліотек. Найбільша книгозбірня знаходилася при Успенському кафедральному соборі. Зрозуміло, що цьому сприяв його фундатор, князь Ярослав Осмомисл.

Учитель. Які ж книги зберігались та переписувались в Успенській бібліотеці?

2-й архівіст. З розповідей Галицько-Волинського літописця від 1288 року дізнаємося, що для повноцінного відправлення церковно-літургійного ритуалу потрібен корпус книг — Євангеліє, Служебник, Молитовник, Тріод, Перемійники і дві найважливіші книги церковного світу — Октоїх та Ірмологіон.

Книжник Тимофій. До найвизначніших галицьких рукописних книг належить Галицьке Євангеліє 1144 року. Літературний шедевр, написаний старослов'янською мовою на 228 аркушах, має багате оздоблення кіноварними ініціалами та заставками. В основі орнаментики заставки лежить мотив трилисника, вписаного в чотири великі кола. У колориті переважають червоний, синій та охровий кольори. В Галичі були створені видатні пам'ятки давньоруської писемності: Добрилове Євангеліє 1164 року, Галицьке Євангеліє 1266 року, «Євангеліє тлумачення слова святого Георгія», «Поучення Георгія Сіріна» (XIII ст.).

Історик. Любов до знань й освіти виявлялась у представників панівної верхівки та заможних людей також у розкішному оздобленні книжок.

Літописець. В єпископію Перемишльську дав князь Володимир Василькович Євангеліє-апракос, обкуте сріблом з перлами, яке він сам колись переписав. А в Чернігів до єпископії він послав Євангеліє-апракос, писане золотом, обкуте сріблом з перлами, а посередині його обкладинки було викладено образ Спаса у фініфті.

Історик. З наведених цитат можна зробити висновок, що Галицько-Волинська держава була одним із чільних на Русі осередків культури, де працювали висококваліфіковані переписувачі книжок та художники, що винахідливо й розкішно їх прикрашали.

Учитель. Дякуємо нашим гостям за чудову розповідь про писемність та освіту Галицько-Волинського князівства, а зараз надамо слово «книжнику Тимофію», що розповість нам про літературу, та літописцю, який розкаже про літописання Галицько-Волинської держави.

Книжник Тимофій. Історико-літературні повісті, логічним і високохудожнім продовженням і підсумком яких став Галицько-Волинський літопис, народжуються в Галичині досить рано, в часи існування ще не з'єднаних між собою та осібних Перемишльського, Теребовлянського і Звенигородського князівств. Першою галицькою повістю серед тих, які дійшли до нас, була оповідь про осліплення 1097 р. Давидом Ігоревичем волинським теребовлянського князя Василька Ростиславича. Повість вийшла з-під пера якогось Василя, згодом, дружинника осліпленого князя.

До нашого часу збереглися такі яскраві літературні пам'ятки галицько-волинського походження: Бучацьке Євангеліє (XIII ст.), Холмське Євангеліє (XIII ст.), Хутинський Службник (XIII ст.), Христинопільський апостол (XII ст.).

Старовинні галицькі книги були справжніми коштовностями як з огляду на їхню мистецьку вартість, так і зважаючи на ті дорожочінні матеріали, які витрачалися на їх оздоблення та виготовлення. Наприклад, для виготовлення 228 аркушів Галицького Євангелія 1144 року потрібні були шкури з цілої череди телят чи ягнят — понад 45 голів. Щоб підготувати для письма пергамент, шкуру промивали, золили в розчині й очищували від залишків м'яса і шерсті. Потім їх обробляли крейдою та яйцями і розтягували для висихання на рамах.

Літописець. Для книжної культури княжого Галича особливо показовим є той факт, що представники вищої духовної ієрархії взяли щонайактивнішу участь у написанні Галицько-Волинського літопису — визначної пам'ятки української писемності XIII ст. Авторами книги, а це не підлягає жодному сумніву, були: княжий печатник, а згодом митрополит Кирило, письменник-професіонал Тимофій і холмський єпископ Йоан. Так, російський академік Б. Рибаків вважає книжника Тимофія автором тих частин Галицького літопису, де викладено події з 1218 по 1228 рік. У політичному маніфесті Тимофія відчувається ерудиція доброго знавця Біблії і літературний талант, його вміння вибудувати на основі сюжетів старозавітної історії, зокрема Книги Вихід, суспільний протест проти ворохобників Галицької землі.

І, хоча Галицько-Волинський літопис можна віднести до класичних творів князівсько-дружинного епосу, в ньому також відчутне християнське забарвлення, що, за оцінкою М. Грушевського, було «загальною прикметою нашої старої історіографії».

Енциклопедист. Галицько-Волинський літопис був відкритий 1809 р. знаменитим істориком М. Карамзіним. Він винайшов для науки рукопис Іпатіївського зводу, заключною частиною якого якраз є наше джерело, що складається з двох основних, різних за обсягом і характером частин: літопису Данила Галицького (1205–1258 рр.) і Волинського літопису (1258–1290 рр.). Це джерело є історико-літературним і публіцистичним твором,

присвяченим історії Галицько-Волинської Русі, інших руських князівств, а також Угорщини, Польщі, Австрії, Литви і землі ятвягів.

Історик. Низка досліджень доводять, що така видатна літературна пам'ятка, як «Слово о полку Ігоревім», можливо, написана вихідцем із Галицько-Волинського князівства. А це свідчить про розвиток літератури та літописання у вищезгаданій період.

Учитель. Продовжимо нашу розповідь-мандрівку культурною спадщиною Галицько-Волинської держави. Зараз черга «будівничого Олексі» розповісти про містобудування та архітектуру.

Будівничий Олексіа. Структура й зовнішній вигляд галицьких і волинських міст у цілому були характерними для Південної Русі, однак вони мали місцеві особливості. Здебільшого таке місто складалося з обнесеного валами чи кам'яними стінами з баштами й оточеного наповненими водою ровами «дитинця» або «града», всередині якого стояли княжий палац чи будинок намісника або коменданта, соборний храм та інші церкви, добротні житла бояр, дружинників, заможних городян — так званого міського патриціату. Для будівництва «града» зазвичай обирали узвишся, «гору», звідки він домінував над «підгороддям», тобто передмістям, яке називали посадом. Посад також укріплювався, але легким дерев'яним острогом. У ньому мешкали ремісники і торговці, там же тулилася в земляних хижах біднота. Головний ринок міста — «торг» розміщувався на посаді.

Характерною особливістю Галицької землі стало те, що, на відміну від Київської, Чернігівської, Новгородської чи сусідньої Волинської, бояри здебільшого жили не в самому місті, а неподалік від нього.

Учитель. Згадайте, хто з князів будував міста в Галицько-Волинському князівстві. *(Учні дають відповідь, цитуючи Галицько-Волинський літопис.)*

Будівничий Олексіа. Історики та археологи справедливо вважають наявність кам'яних палаців і храмів одним із головних свідчень високого рівня соціально-економічного розвитку давньоруських міст. Галицькі і волинські міста багаті на кам'яні споруди. Перші такі храми з'явилися на території Галицько-Волинської Русі дуже рано: з кінця IX — на початку X ст. Однак то був вплив західної, в даному разі чеської архітектури. До цього часу вчені відносять й розкопані в Перемишлі рештки білокам'яної церкви-ротонди з круглою алтарною абсидою.

Переважна більшість галицьких храмів (Спаська, Кирилівська, Пантелеймонівська церкви) зберігають традиційну візантійську конструктивну основу. Вершиною сакрального мистецтва княжого Галича стало спорудження Ярославом Осмомислом у 1157р. Успенського кафедрального собору. Всього в стародавньому Галичі нараховувалося 20 церков. До наших днів зберігся частково один — храм святого Пантелеймона (с. Шевченкове, Галицького району). Багато уваги в державі приділялось будівництву оборонної архітектури. Але докладніше про галицьку архітектурну школи нам розповість археолог Ярослав Пастернак.

Ярослав Пастернак. Я, Ярослав Пастернак, — першовідкривач і дослідник трьох храмів княжого Галича, розробив власну історичну й художню схему розвитку галицької архітектурної школи. Слідом за Пеленським та Крип'якевичем я характеризував її як таку, що «полягала у видатному поєднанні східного, візантійського і західного, романського стилю, в одну гармонійну цілість; тому-то галицькі церкви не були ані винятково романські, ані виключно візантійські: візантійськими вони були в плані, але мали на своїх стінах, виконаних у романському стилі, різьблення й інші археологічні фрагменти».

Учитель. Дякуємо нашим гостям за чудову відповідь, а зараз розглянемо питання розвитку образотворчого та прикладного мистецтва. Це зроблять у своїх виступах умілець-скульптор Авдій та історик.

Історик. У багатьох музеях України та зарубіжжя зберігається величезна кількість ювелірних виробів волинського і галицького походження: скроневі кільця, сережки, ковтки, браслети, намиста, хрестики, різноманітні речі з дорогоцінних металів і міді, а також з кістки, дерева, шкіри.

Так, у винятково складній техніці виготовлено знайдений у Галичі чудовий золотий ковток із дорогоцінними емаллями, у львівській церкві Святого Юра зберігається дзвін, на якому написано, що його відлив Яків Скора, русин за походженням.

Набагато гірше збереглися пам'ятки образотворчого мистецтва: скульптура, фресковий живопис, ікона, книжкова мініатюра тощо.

Умілець-скульптор Авдій. Давні галицькі архітектори і майстри декоративно-прикладного мистецтва охоче послуговувались такими видами образотворчого мистецтва, як скульптура і дрібна пластика. До найвизначніших скульптурних зображень належали Збручанський Святovid, кам'яні споруди з села Іванівці на Поділлі, язичницькі божества, знайдені в селах Підгороддя, Лопушка, Хотимирі, що на Прикарпатті. Фундаменти Успенського собору містять у собі фрагменти архітектурного різьблення. З декоративного оздоблення апсид собору походять дві маски — людська і левова. Галицькі князі перейняли з Візантії звичай ховати членів правлячої династії в кам'яних саркофагах, прикрашених плоскорізьбленням. У подібному саркофазі поховано Ярослава Осмомисла, який сьогодні зберігається в Івано-Франківському обласному краєзнавчому музеї. Успенський собор прикрашений художньо обробленим каменем — скульптурним рельєфом із зображенням змієподібного дракона. Щодо художньо-ужиткового мистецтва, то тут були поширені і художня кераміка, і художній метал. Археологічні дослідження переконливо свідчать, що фрескові розписи мали галицькі церкви Святого Спаса і Пророка Іллі. Успенський собор, окрім фресок, був прикрашений ще й мозаїками. Церковні розписи нагадували художню ілюстрацію Святого Письма.

До старовинних галицьких ікон належить «Покрова Богоматері» (XII—XIII ст.), вимальована на яловій дошці, Бовшівська ікона Богоматері (XII ст.). Безцінною пам'яткою монументальної кам'яної пластики є рель-

єф, вмурований над головним входом Успенської церкви, в основу якого покладено сюжет «Смерть Марії». Отож бачимо, що в Галицько-Волинській державі активно розвивалося й образотворче мистецтво.

Учитель. У культурі Галицько-Волинської доби виразно спостерігалося поєднання слов'янської спадщини і нових ознак, поява яких була зумовлена зв'язками з Візантією і Центральною Європою, країнами Сходу. Також князівству належить почесне місце у формуванні української культури, у зміцненні її зв'язків з культурами інших народів.

2. Робота з таблицями.

1) Таблиця «Розвиток культури Галицько-Волинської Русі».

Писемність, освіта	Література	Містобудування, архітектура	Образотворче, прикладне мистецтво

2) Порівняльна таблиця «Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства».

Культура Київської Русі		Культура Галицько-Волинського князівства	
Спільне	Відмінне	Спільне	Відмінне

Домашнє завдання

Підготуватися до узагальнення за темою «Галицько-Волинська держава».

УРОК 26

ТЕМА. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА»

Тести

І рівень

1. Оцініть твердження.

Юрій-Болеслав II був отруєний боярами за намір перейти в католицизм.

- Так;
- ні.

2. Оберіть правильну відповідь.

Перша зустріч військ русичів з монголо-татарами відбулася за часів правління князя:

- Ярослава Осмомисла;

- б) Романа Мстиславовича;
- в) Данила Романовича.

3. Оберіть правильну відповідь.

За часів правління Юрія-Болеслава II:

- а) відбувалася експансія литовського князя Гедеміна на Русь;
- б) зберігалися мирні відносини з Польщею і дружні — з Литвою;
- в) тривала боротьба з боярами.

II рівень

1. Оберіть поняття, якому відповідає визначення.

— — золотоординський намісник, який контролював місцеву владу, займався збиранням данини та переписом населення.

- а) Ярлик;
- б) баскак;
- в) данина.

2. Співвіднесіть дати та події.

1) 1238 р.	а) Перемога дружин галицького князя над об'єднаними військами Угорщини та Польщі в битві поблизу Ярослава на р. Сян
2) 1256 р.	б) поразка німецьких лицарів-хрестоносців під Дорогочином
3) 1245 р.	в) заснування м. Львова

III рівень

1. Співвіднесіть у часі події європейської історії з відповідним періодом правління галицько-волинських князів.

1) Виникнення парламенту в Англії	а) Князування Володимира Васильковича на Волині
2) подорож Марко Поло до Китаю	б) князування Юрія Львовича на Галицько-Волинській землі
3) скликання у Франції Генеральних штатів	в) князування Лева Даниловича на Галичині

2. Складіть розповідь за темою: «Культурний розвиток Галицько-Волинського князівства», використовуючи ключові слова: церкви і монастирі; бронзові палички для листа; пергамент; Пересопницьке Євангеліє; бібліотеки, книга — особливий дар.

IV рівень

1. Руські літописи характеризують князя Данила Галицького, з одного боку, як мудрого правителя, подібного Соломону, з іншого — дорікають йому, що боявся і корився Золотій Орді. Яку точку зору ви поділяєте і чому?

2. Складіть історичний портрет одного з галицько-волинських князів.
3. Наведіть аргументи на користь того, що Галицько-Волинська держава стала правонаступницею Київської Русі.

Відповіді

I рівень

1 б; 2 в; 3 б.

II рівень

1 а; 2 — 1 б, 2 в, 3 а.

III рівень

1 — 1 в, 2 а, 3 б.

УРОК 27**ТЕМА. ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ
ЗА ТЕМОЮ «ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА»****Тести***I рівень*

1. Назвіть одну—дві дати з теми, що вивчалася.
2. Що було раніше?
  - а) Утворення Галицько-Волинської держави;
  - б) оборона Києва від монголо-татар.
3. 1245 р. — це XIV ст.?
  - а) Так;
  - б) ні.
4. Назвіть подію.

За Русь, за честь!

Залізний шестопер

Данило власним вимахом простер

І валом сяйва, сталі й дужих тіл

На німця військо хлинуло з двох крил.

5. Про кого йдеться?

«Він був князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, й оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм».
6. Шкода від монголо-татар були надзвичайна, але знищити Русь вони не змогли.
  - а) Так;
  - б) ні.

7. Занепад Галицького князівства припав на час правління сина Володимирка Ярослава Осмомисла.
  - а) Так;
  - б) ні.
8. Роман зробив столицею нового князівства Галич і перевів туди свій двір.
  - а) Так;
  - б) ні.

II рівень

А. Виділіть головне.

1. Охарактеризуйте внутрішню політику князя Данила Галицького.
2. У чому полягала суть панування Золотої Орди на руських землях?
3. Яким був результат битви монголів із Мстиславом за Чернігів?
4. Дайте визначення понять:
  - а) династія — це ___ ;
  - б) ізгої — це ___ ;
  - в) іго — це ___ ;
  - г) уділ — це ___ .

Б. Орієнтуємось у часі.

5. Розташуйте події в хронологічній послідовності.
  - а) участь князя Данила Романовича у битві на річці Калка;
  - б) здобуття князем Романом Мстиславовичем Києва;
  - в) коронація Данила Галицького;
  - г) отримання ярлика на князювання князем Данилом;
  - д) загибель князя Романа.

В. Встановіть відмінність і подібність.

6. Що спільного і відмінного було в правлінні Романа Мстиславовича і Данила Галицького?
7. Чим різнилась між собою Галицька і Волинська землі?

Г. Виявіть причинно-наслідкові зв'язки.
8. Якими були причини і наслідки встановленого на Русі панування монголо-татар?
9. Назвіть причини протистояння між князями і боярами в Галичі.

III рівень

1. На контурній карті позначте:
  - а) які територіальні зміни відбулися в Галицько-Волинській державі за часів правління наступників Данила Романовича;
  - б) місця головних битв руських дружин з монголо-татарами.

Б. Виявіть причини і наслідки подій та явищ.

2. Якими були причини і наслідки занепаду Галицько-Волинського князівства у II половині XIV ст.?

В. Орієнтуємось у часі.

3. Поставте у хронологічній послідовності імена галицько-волинських князів.
  - а) Роман Мстиславич;
  - б) Василько Романович;
  - в) Данило Галицький;
  - г) Юрій Львович;
  - д) Лев Данилович.

Г. Орієнтуємось в історичному просторі.

4. Яке місто, побудоване Данилом Галицьким, відзначало свій 750-річний ювілей у 2006 р.?
5. Назвіть міста, що виконували роль столиці Галицько-Волинської держави.

IV рівень

Вирішуємо проблему.

1. Чи можна стверджувати, що після розпаду Київської Русі Галицько-Волинське князівство стало опорою української державності?
2. Чому хану Батию вдалося підкорити давньоруські землі?

Відповіді

I рівень

2 а; 3 б; 4 битва під Дорогочином; 5 — Данило Галицький; 6 а; 7 а; 8 а.

II рівень

5 б — д — а — г — в.

III рівень

3 а — в — б — д — г.

Тема 5

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV– XV СТ.)

УРОК 28

ТЕМА. ПОЧАТОК ПОЛЬСЬКОГО ТА ЛИТОВСЬКОГО ПАНУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Українські землі під владою іноземних держав. Українські землі у II пол. XIV — I пол. XVI ст.» виконайте завдання і дайте відповіді на питання:

1. Назвіть держави, у складі яких опинилися землі Галицько-Волинського князівства. Назвіть столиці цих держав.
2. Які українські території увійшли до складу Великого князівства Литовського?
3. Назвіть українські землі, які протягом 1344–1366 рр. потрапили до складу Польського королівства чи були їй васалами?
4. Назвіть центри удільних князівств і воєводств українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства.
5. Назвіть міста, де відбулися збройні виступи української шляхти проти Литви на чолі з М. Глинським (1508).
6. Назвіть територію, на якій відбулося селянське повстання проти Польщі під проводом Мухи (1490–1492).

Розвиваємо хронологічні вміння

1. Співвіднесіть дати і події

1) 1321–1362 рр.	а) Кревська унія
2) 1362 р.	б) завоювання Галичині Польським королівством
3) 1385 р.	в) захоплення українських земель Великим князівством Литовським
4) 1387 р.	г) битва на р. Сині Води

Відповідь: 1 в; 2 г; 3 а; 4 б.

2. З числа подій української історії оберіть ті, що збігалися з часом Столітньої війни.
  - а) Розгром ординського війська біля Синіх Вод;
  - б) битва на р. Калка;

- в) приєднання литовськими князями Чернігово-Сіверської землі.
- г) князювання Данила Галицького;
- д) Кревська унія.

Відповідь: а, в, д.

3. Розгашуйте імена литовських князів у порядку їх правління:

- а) Гедимін;
- б) Ольгерд;
- в) Міндовг;
- г) Любарт.

Відповідь: в — а — г — б.

4. Поставте у хронологічній послідовності події української та європейської історії.

- а) Кревська унія;
- б) битва при Пуат'є;
- в) похід польських та угорських військ під командуванням Казимира III на Белз;
- г) битва на Косовому полі;
- д) приєднання до Великого князівства Литовського Київщини та Переяславщини.

Відповідь: в — б — д — а — г.

Творчі та пошукові завдання й запитання

1. Працюємо з текстами.

Прочитайте наведені уривки з історичних джерел і дайте відповіді на запитання.

Текст 1. З листа Папи Римського Бенедикта XII краківському римокатолицькому єпископу

З представленого нам прохання цього короля [Казимира III, 1341 р.] ми нещодавно дізналися про те, що, коли народ русинів за допомогою отрути убив Болеслава, князя Русі, сина віруючих батьків і двоюрідного родича згаданого короля..., тоді король, уражений цим злочином і прагнучи помститися за зневагу християнської віри, напав своїм військом на Руську землю, щоб завоювати цей народ, який і йому самому завдав багато шкоди...

...Король уклав договір..., який засвідчив присягою, що збереже за... і народом всі їхні обряди, права та звичаї. Проте король виказує сумнів, чи буде він діяти цим самим відповідно до волі Бога. Тому він просив, щоб ми прихильно звільнили його від цієї присяги.

Запитання

- 1) Про яку подію розповідає автор у листі?
- 2) Як пояснив польський король Казимира III причину свого вторгнення на українські землі?
- 3) Чому король Казимир III був готовий порушити укладену угоду?

Текст 2. Із хроніки Київського Михайлівського монастиря

Народ же цей [литовці] даниною звірів, медів, віників, лика й іншого руським князям служив. Коли ж він побачив, що його господарі [князі руські] розбиті татарами, він змужнів..., почав залишкам русичів чинити насильство та остаточне спустошення; спустошені землі заселяв своїми людьми і на знесилених русичів владу свою поширив. І поволі з часом всю [землю руську] перебрав від татар у своє володіння і став володіти широкими її просторами, і баскаків, тобто прикажчиків, що збирали з неї данину для заволзького царя, прогнав...

Запитання:

- 1) Яку данину платили литовці руським князям?
- 2) Чим був зумовлений наступ Литви на українські землі?
- 3) Кого мав на увазі хроніст, згадуючи про «заволзького царя»?

2. Віршовані загадки.

- 1) До влади цей литвин великий потяг мав —
Всі племена литовські воєдино він зібрав.
Так, як місцева знать це не бажала визнавати,
То довелося все життя йому із нею воювати. (*Міндовг*)
- 2) Цей чоловік литвинів вдруге об'єднав,
Столицю Вільно в землях Білорусі заснував.
А після вимертя всього Данилового роду
Без особливої з боку русинів перешкоди
Більшість земель його з Литвою воз'єднав. (*Гедимін*)
- 3) Коли литвинів князь цей вдруге об'єднав,
То погляд свій на Україну спрямував,
Яка після жорстокої ординської навали
Економічно й політично дуже занепала.
Чинити опір люд український не став,
Тож наші землі без насильства приєднав. (*Гедимін*)
- 4) По смерті Гедиміна старшим князь цей став,
Який Литовської держави схід увесь тримав.
Волинь, Чернігів, Брянськ він захопив,
Тевтонів розгромив і королем себе проголосив. (*Ольгерд*)

3. Виключіть зайве у логічному рядку.

- 1) Вітовт, Міндовг, Ольгерд, Ягайло. (*Лише Ягайло був одночасно великим князем Литовським і королем Польщі, решта — лише великими Литовськими князями.*)
- 2) Битва на Синіх Водах, битва під Вількомиром, битва на р. Ворскла, Грюнвальдська битва. (*Битва під Вількомиром — результат міжусобиці, решта — боротьба із зовнішніми ворогами.*)

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.

2. Підготувати повідомлення про литовського князя Вітовта.
3. Виконати завдання на контурній карті.

УРОК 29

ТЕМА. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ НАПРИКІНЦІ XIV–XV СТ.

Працюємо з атласом

За допомогою карти атласа «Українські землі під владою іноземних держав. Українські землі у II пол. XIV — I пол. XVI ст.» виконайте завдання й дайте відповіді на запитання:

1. Назвіть держави та їхні столиці, з якими межувало Велике князівство Литовське.
2. Назвіть українські землі, які увійшли до складу Великого князівства Литовського.
3. Коли були ліквідовані Волинське і Київське князівства?
4. Перерахуйте воєводства, які були утворені на українських землях, назвіть їх центри.
5. Назвіть центри державного намісництва у Великому князівстві Литовському.
6. Назвіть українські землі та рік, коли вони потрапили під владу Велико-го князівства Московського.
7. Назвіть держави, у складі яких перебували українські землі на початку XVI ст.

Розвиваємо хронологічні вміння

1. Співвіднесіть дати й події.

1) 1392 р.	а) Грюнвальдська битва
2) 1399 р.	б) Городельська унія
3) 1410 р.	в) підписання королем Ягайлом та литовським князем Вітовтом Острозької угоди
4) 1413 р.	г) битва на р. Ворскла

Відповідь: 1 в; 2 г; 3 а; 4 б.

2. Розташуйте наведені нижче події відповідно до XIV і XV ст.

XIV ст.	XV ст.

- 1) Ліквідація Київського князівства;
- 2) Грюнвальдська битва;
- 3) битва на р. Ворскла;
- 4) Острозька угода;

- 5) битва при Вількомирі;
- 6) Городельська унія;
- 7) «змова князів руських».

Відповідь: XIV ст.: 3, 4, XV ст.: 1, 2, 5, 6, 7.

3. Розташуйте у хронологічній послідовності події української та європейської історії.
  - а) «Змова руських князів»;
  - б) Флорентійська унія;
  - в) битва під Вількомиром;
  - г) Куликовська битва;
  - д) Грюнвальдська битва.

Відповідь: г — д — в — б — а.

4. Наведені події часів правління князя Вітовта запишіть у хронологічному порядку.
  - а) Битва на р. Ворскла;
  - б) Острозька угода;
  - в) Грюнвальдська битва;
  - г) битва при Вількомирі;
  - д) Городельська унія

Відповідь: б — а — в — д — г.

Творчі та пошукові завдання й запитання

1. Віршовані загадки.

- 1) Хотів литвинів самостійність відродити,
Та не судилося йому проблему розрішити,
Бо на Полтавщині литовсько-руські сили
Орда татарська у нерівній битві розгромила.
(Вітовт)

- 2) Великим князем у Литві зумів він стати
І проти унії почав активно виступати.
Чимало росту незалежності сприяв
Тим, що державну владу централізував:
Почав місцеву знать уділів позбавляти
Й намісників на їхнє місце призначати.
(Вітовт)

- 3) Слов'яни і татари свої сили об'єднали
Й остаточної поразки ордену завдали.
І хоч союзників чимало мав,
Та після битви існувати перестав.
(Грюнвальдська битва)

- 4) Не лише військо князя Глинського розбив,
А й кримчаків волинський князь громив.
В історії держави нашої його помітна роль,
Він був її «некоронований король».
(Костянтин Острозький)

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Скласти хронологічну таблицю подій кін. XIV — поч. XVI ст.
3. Підготувати повідомлення про Костянтина Острозького.

УРОК 30**ТЕМА. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ УГОРЩИНИ, МОЛДАВІЇ ТА МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ****Працюємо з атласом**

Користуючись картою історичного атласа «Українські землі під владою іноземних держав», виконайте завдання й дайте відповіді на запитання.

1. Назвіть держави, до складу яких входили українські землі в II пол. XIV — I пол. XV ст.
2. У складі якої з цих держав перебувала більша частина українських земель?
3. Коли та які українські землі потрапили до складу Московської держави?
4. Який регіон України перебував у складі Угорщини? Як називалася держава, до складу якої потрапила Угорщина в 1541 р. разом з українськими землями?
5. У складі яких держав перебувала Шипинська земля (Буковина)?
6. Коли Молдавія стала васалом Османської імперії?
7. Назвіть українські землі, що опинилися в складі Османської імперії.
8. Назвіть татарські шляхи, якими здійснювалися напади на українські землі. Перерахуйте міста, які піддалися нападам татар.

Розвиваємо хронологічні вміння

Наведені події розташуйте в хронологічному порядку.

- а) Встановлення васальної залежності Кримського ханства від Османської імперії;
- б) завоювання Константинополя турками;
- в) ліквідація Київського князівства;
- г) перенесення руської митрополії з Києва у Володимир-на-Клязьмі;
- д) підписання Кревської унії між Великим князівством Литовським та Польським королівством.

Відповідь: г — д — б — в — а.

Творчі та пошукові завдання й запитання

1. Працюємо з текстами.
Прочитайте інформативні тексти и дайте відповіді на запитання.

Текст 1. Загарбання Закарпаття Угорщиною

Закарпаття — історична назва українських земель, розташованих на схилах Карпатських гір та в басейні р. Тиса. Археологічні розкопки свідчать, що слов'яни жили тут з VI ст. У 993 р. князь Володимир Великий здійснив похід на захід і приєднав Закарпаття до Київської держави. З того часу за Закарпаттям закріпилася назва «Русь». У першій половині XI ст. почалося поступове захоплення Закарпаття Угорським королівством. У 1012 р. король Стефан намагався приєднати Закарпаття до Угорщини, а згодом його син Емерік почав титулуватися «князем русинів». Наприкінці XIV ст. угорський король Сигізмунд передав м. Мукачеве з округою своєму родичу князю Федору Коріатовичу. Його правління було часом посилення слов'янських впливів та зміцнення зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями. Здійснив докорінну перебудову замку в Мукачевому, заснував православний монастир біля нього. Сприяв розвитку торгівлі та дрібного ремесла. Помер у 1414 р. Місто з округою повернулося до володіння угорських королів.

Запитання

- 1) Дайте характеристику географічному положенню Закарпаття.
- 2) Коли на цій території з'явилися слов'яни?
- 3) Назвіть держави, у складі яких перебувало Закарпаття в II пол. XV ст.
- 4) Як змінилося становище населення Мукачева та його округи за часів правління Федора Коріатовича?

Текст 2. Включення Буковини до складу Молдавського князівства.

Наприкінці X ст. Буковина увійшла до складу Київської Русі (землі між Дністром, прутом і Дунаєм). У 1141 р. землі Південно-східної Галичини, Буковини, Поділля (Теребовлянське князівство) увійшли до складу Галицького, а у 1199 р. Буковина потрапила до складу Галицько-Волинського князівства. З середини XIV ст. Північною Буковиною (назва Шипинська земля) стали управляти намісники угорських королів, а решта території залишилася під зверхністю золотоординських ханів. У 1345 р. угорські війська розгромили татар. Шипинською землею почали управляти намісники угорських королів. У 1349 р. молдавські феодалі підняли повстання проти угорського короля й домоглися незалежності Молдавії. У складі Молдавії Шипинська земля зберігала автономію. В середині XV ст. зі скасуванням автономії Шипинської землі зникла й сама її назва, натомість поширився термін «Буковина». У 1514 р. Молдавія разом з Буковиною потрапила у васальну залежність від Османської імперії.

Запитання

- 1) Дайте характеристику географічному положенню Буковини.
- 2) Яку отримала Північна Буковина?
- 3) Назвіть держави, у складі яких перебувала Буковина з X до I пол. XVI ст.

Текст 3. Історичний розвиток Криму та Північного Причорномор'я

У XI ст. східна частина Криму перебувала у складі Давньоруської держави. В XIII ст. на Кримський півострів вторглися монголо-татари і тоді Крим став улусом Золотої Орди. Згодом Кримом заволодів татарський емір Нагай. Сюди стали переселятися вірмени та італійці. У 1449 р. від Золотої Орди відокремилися кримські татари й було створено Кримське ханство. Першим ханом став Ходжі-Гірей. Столицею стало місто Бахчисарай. Уся влада належала хану і беям, а також мусульманському духовенству на чолі з муфтієм (главою).

У 1478 р. Туреччина примусила кримського хана визнати васальну залежність від султана.

Татари здійснювали грабiжницькі напади на Україну. Перший такий похід стався у 1482 р., в результаті чого було спустошено Правобережну Україну, зруйновано Київ.

Запитання

- 1) Назвіть держави, у складі яких володіли Кримським півостровом.
- 2) Які народи проживали на території Кримського півострова?

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Скласти таблицю «Державна приналежність українських земель у середині XVI ст.».

Держава	Які українські землі належали
Велике князівство Литовське	Волинь, Підляшшя, Київщина, Східне Поділля
Польське королівство	Галичина, Західне Поділля, Холмщина
Молдавське князівство (васал Туреччини)	Буковина
Угорщина	Закарпаття

УРОК 31

ТЕМА. СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ І ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.

Працюємо з атласом

1. Використовуючи таблицю, складену удома, учні показують на карті українські землі та держави, до складу яких вони потрапили в середині XVI ст.
2. Користуючись картою історичного атласа «Українські землі під владою іноземних держав», назвіть території, на яких відбувалося селянське повстання на чолі з Мухою.

Творчі та пошукові завдання і запитання

1. Робота з текстами.

Прочитайте наведені уривки з історичних джерел і дайте відповіді на запитання.

Текст 1. Бартоломей Гроїцький. Юридичний коментар до магдебурзького права. 1565 р.

Обов'язком ради й бургомістрів є принаймні один раз на тиждень або кожний раз, коли вимагатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користі для громади і запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори, вишукувати способи, щоб їжа і напої у місті не були дорогими, і карати продавців, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні ухвали.

Запитання

- 1) Пригадайте з курсу всевітньої історії, що означають слова: «магдебурзьке право», «бургомістр», «ратуша» та «райці».
- 2) Назвіть повноваження ради і бургомістра, про які згадується в тексті.
- 3) Використовуючи текст, складіть схему управління містом за магдебурзьким правом.

Текст 2. Бартоломей Гроїцький. Юридичний коментар до магдебурзького права. 1565 р.

...Вони мають наглядати за пекарями, різниками і шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та іншого товару... Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сирот і вдів та викорінювати шкідливі й безчесні ігри — карти, кості... Кожного разу рада мусить складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими й визначнішими людьми з громади.

Запитання

- 1) Назвіть найбільш поширені злочини, що мали місце у XVI ст.?
- 2) Якими категоріями населення міста мала опікуватися міська влада?
- 3) Знайдіть у словнику термін «патрицій», користуючись документом, спробуйте визначити, яка роль відводилася цим городянам в управлінні містом.

2. Працюємо з діаграмою.

Уважно розгляньте діаграму (див. С. 129) та виконайте завдання.

Завдання

- 1) Назвіть основні категорії населення українського суспільства. Яка з них була найчисленніша?
- 2) Виходячи зі складу населення, назвіть основні галузі господарства.
- 3) Назвіть з числа наведених категорій населення тих, кого можна віднести до привілейованих і залежних. Поясніть, чому ви так вважаєте.

3. Вирішення історичної задачі.

Перші цехові організації виникають у Львові й Перемишлі наприкінці XIV ст. У Львові на той час існувало чотири цехи. Згідно з першим реєстром міських ремісничих цехів, складеним у Львові у 1425 р., їх вже було 10, а наприкінці XV ст. — 14.

Завдання

- 1) Зробіть висновок щодо стану розвитку ремесла в українських землях.
- 2) У яких українських регіонах і чому цехова організація праці набула поширення в першу чергу?

4. Співвіднесіть дати і події.

1) 1188 р.	а) Надання м. Луцьку магдебурзького права
2) 1425 р.	б) укладання у Львові першого реєстру міських ремісничих цехів
3) 1432 р.	в) м. Магдебург отримав право місцевого самоврядування

Відповідь: 1 в; 2 б; 3 а.

Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Підготувати повідомлення про Юрія Дрогобича та Швайпольга Фіоля.

УРОК 32

ТЕМА. КУЛЬТУРНЕ Й ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ У II ПОЛ. XIV СТ. — I ПОЛ. XV СТ.

Для участі у вікторині учні об'єднуються у три групи (команди). Команда, що набере найбільшу кількість балів, одержує вищу оцінку.

1. Вікторина.

- 1) Що мало найбільше значення для формування української культури у XIV–XV ст.? (*Формування української народності*)

- 2) Стосовно яких територій було уперше вжито назву «Мала Русь»? (*Галицько-Волинське князівство*)
  - 3) Чим представлена усна народна творчість XIV–XVI ст. (*Казками, легендами, переказами, притчами, обрядовими піснями*)
  - 4) Яким подіям відведено значне місце у Короткому Київському та Короткому Волинському літописах? (*Боротьбі проти турецько-татарської навали*)
  - 5) Де розміщувалися центри книгописання у XIV–XVI ст.? (*У монастирях*)
  - 6) Хто став першим польським друкарем? (*Швайпольт Фіоль*)
  - 7) Якою мовою друкували перші книжки у Кракові? (*Кирилицею*)
  - 8) Хто був українським автором першої наукової праці, виданої ним за кордоном? (*Юрій Котермак (Дрогобич)*)
  - 9) Де відбувалося формування української народності у XIV–XV ст.? (*На землях Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського князівств, Буковини й Закарпаття*)
  - 10) Самоназва жителів Галицько-Волинського князівства? (*Русини*)
  - 11) Яка характерна особливість була притаманна літописам XIV–XVI ст.? (*Наявність «повістей» — вставок, що наближаються до художніх творів*)
  - 12) Ратні подвиги якого з українських князів оспівані у Київському та Короткому Волинському літописах? (*Костянтина Острозького*)
  - 13) Хто є автором «Київського Псалтиря»? (*Диякон Спиридон*)
  - 14) Де на території Польщі зародилося друкарство? (*У Кракові*)
  - 15) Якими за змістом були перші книги надруковані у Кракові? (*Богослужебні*)
  - 16) З якого середовища походив Юрій Котермак (Дрогобич)? (*Син ремісника*)
  - 17) Як у XIV–XVI ст. в українських землях називали росіян? (*Московитами*)
  - 18) З ким порівнював Костянтина Острозького Короткий Волинський літопис? (*З полководцем Македонського Антигоном і біблійними героями*)
  - 19) Якого року було видано першу книгу у Кракові? (*1491 р.*)
  - 20) Хто заснував книгодрукування на території Великого князівства Литовського? (*Франциск Скорина*)
  - 24) Ректором якого наукового закладу був Юрій Котермак (Дрогобич)? (*Болонського університету в Італії*)
2. «Анаграми».
- 1) ДЕБУРМАГКЕЗЬ АВОПР — право міст на самоуправління (*Магдебурзьке право*);
  - 2) ЧИЙМІСНИРЕ ХЦЕ — об'єднання ремісників (*Ремісничий цех*);

- 3) ТАЧІПАР — позацехові ремісники (*Партачі*);
- 4) ДАМАГРО — об'єднання селян (*Громада*).

3. «Шахівниця».

Якщо розпочати рух шахового коня з верхнього лівого кута шахівниці, то можна прочитати принцип призначення людини князем. Знаком * позначено розділовий знак між словами. («Князем не стають, князем народжуються»)

«К	з	*		е	т	т	
м		н		ю		*	,
я		е	н	с	ь	а	
	д	а	с		з	к	м
т		у	о		*		я
ж	р	ь	н	я»	н	е	
	ю						

4. Аналітична робота.

- 1) Чому українські люди майже без опору віддалися під владу Великого князівства Литовського?
- 2) Назвіть позитивні й негативні ознаки цехової організації ремесла.
- 3) Порівняйте умови життя міст, що перебували у приватній власності, і тих, що мали магдебурзьке право.

Можливі варіанти відповідей

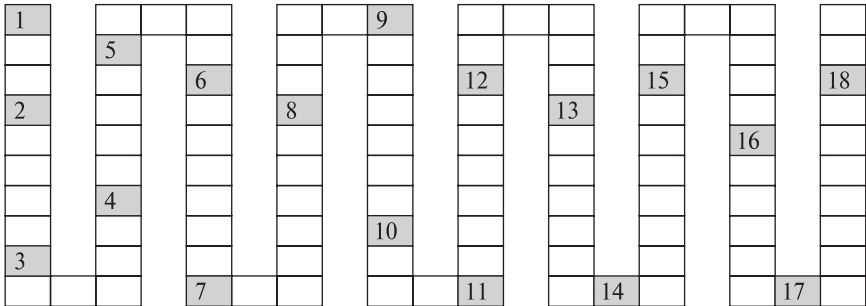
- 1) Українські люди майже без опору віддалися під владу Великого князівства Литовського тому, що:
  - а) сподівались на те, що Литва захистить їх від Золотої Орди;
  - б) у суспільній організації українських земель майже нічого не змінилося. Лише замість князя з династії Рюриковичів прийшов литовський;
  - в) державною мовою залишилась давньоруська;
  - г) державною релігією залишилась православна;
  - д) головним законом залишилась «Руська Правда».
- 2) Позитивними рисами цехової організації ремесла є такі:
  - а) захищала ремісників від внутрішньої й зовнішньої конкуренції;
  - б) здійснювала соціальний захист ремісників;
  - в) дбали про високу якість ремісничих виробів.
- 3) Негативними рисами цехової організації ремесла є такі:
  - а) стримувала удосконалення знарядь праці;
  - б) секрети ремісничого виробництва передавались лише від батька до сина, що згодом спричинило втрату деяких з них;
  - в) дуже важким і довготривалим був шлях від учня до майстра.

- 4) Умови життя в містах, що перебували у приватній власності, і тих, що мали магдебурзьке право, відрізнялися тим, що:
- керівництво приватними містами здійснював феодал-власник, а тими, хто мав магдебурзьке право, магістрат;
  - у приватних містах люди не мали виборчих прав, а у тих, що мали магдебурзьке право, було впроваджено виборчі права;
  - жителі приватних міст були залежними людьми, а жителі міст, що мали магдебурзьке право, вільними;
  - жителі приватних міст відбували повинності на користь і свого феодала, і володаря держави, а жителі міст, які отримали магдебурзьке право, лише на користь керівника держави;
  - приватні міста не мали власних збройних сил, а в містах з магдебурзьким правом мали.

УРОК 33

ТЕМА. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV СТ. — XV СТ.)»

Кросворд

- Кревська ___. (Унія)
- Литовський князь, який одружився з польською королевою. (Ягайло)
- Великий князь литовський, батько князя Ягайло. (Ольгерд)
- Московський князь, який у 1380 р. розгромив монголо-татар. (Дмитро)
- Місто, де у 1392 р. була укладена угода між Ягайлом і Вітовтом. (Острог)
- Територія України, яку приєднав до Польщі Казимир III. (Галичина)
- Самоврядування певної частини держави. (Автономія)
- Польська королева, яка одружилася з князем Ягайлом. (Ядвіга)
- Ім'я саксонського курфюрста, в армії якого воював Михайло Глинський. (Альбрехт)
- Категорія українського селянства тих часів. (Тягли)

11. Збірка повістей і повчань, яка була дуже поширена в ті часи на Україні. (*«Ізмарагд»*)
12. Українець, ректор Болонського університет. (*Дрогобич*)
13. Українське місто, яке ввійшло у 1503 р. до Московської держави. (*Чернігів*)
14. Друге ім'я князя Ягайла. (*Владислав*)
15. Австрійський княжич, наречений польської королеви Ядвіги. (*Вільгельм*)
16. Князь, який об'єднав литовські племена. (*Міндовг*)
17. Селище, біля якого в 1410 р. був розгромлений Тевтонський орден. (*Грюнвальд*)
18. Річка, на якій князь Дмитро розгромив монголо-татар. (*Дон*)

УРОК 34

ТЕМА. ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV СТ. — XV СТ.)

Тести*

І. Початковий рівень навчальних досягнень

А. Пригадайте

1. Що вам відомо про те, як потрапили українські землі під владу... (Великого князівства Литовського, Польщі, Угорщини, Османської імперії, Московської держави)?

2. Про українські землі у складі якої держави йдеться?

___ — управління здійснювалось за принципом «старого не порушувати, нового не вводити», зберігалася руська мова, руські закони і судочинство, руська система управління і війська, православна віра, українцям дозволялося обіймати високі посади й отримувати від великого князя землі за службу.

___ — збереження руських назв, дозвіл вживати руську мову і відправляти православні обряди, але всіляка підтримка католицької церкви, роздача українських земель полякам, надання пільг польським купцям.

3. Назвіть подію.

___ — угода, укладена між Польщею та Великим князівством Литовським у 1385 р., яка передбачала об'єднання Польщі та Литви внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла.

___ — битва, в якій об'єднана польсько-литовсько-українська армія 1410 року розгромила війська Тевтонського ордену і припинила просування німецьких рицарів на схід.

* Тести до теми розроблені К. О. Бахановим [3].

4. Про кого йдеться?

— великий князь литовський, противник об'єднання Польщі та Литви, визнаний Ягайлом довічним правителем Литви, ліквідував на території України Волинське, Київське, Новгород-Сіверське і Подільське князівства, створивши на їх місці провінції; поширив володіння до Чорного моря, вів війни з Московією та Тевтонським орденом, за Городельською унією обмежив права української шляхти.

— маршалою великокнязівського литовського двору, у 1507–1508 рр. очолив повстання української шляхти проти Польщі за православ'я та політичні права, після придушення повстання подався до Москви, де брав участь у боротьбі за владу під час регентства його племінниці Олени Глинської (матері Івана Грозного).

5. Чи правильні твердження?

Український народ підтримував об'єднання Литви і Польщі	Так	Ні
У Грюнвальдській битві українці виступали на боці Тевтонських рицарів	Так	Ні
Магдебурзьке право передбачало надання містам самоврядування	Так	Ні
На українських землях у складі Польщі не було залежних селян	Так	Ні
Українці були єдиним народом, який мешкав на території України	Так	Ні
Українські селяни жили общинами, які поєднували кілька господарств великих сімей	Так	Ні
Українське духовенство сповідувало лише православну віру	Так	Ні

Б. Орієнтуємось у часі.

1. Що було раніше? (Правильне підкресліть.)

Утворення Золотої Орди	або	Утворення Кримського ханства
Розквіт Галицько-Волинської держави	або	Об'єднання Польщі та Литви
Приєднання до Литви Київщини	або	Приєднання до Московської держави Чернігівщини

2. Які з князів правили раніше? (Правильне підкресліть.)

Ягайло	або	Свидригайло
Міндовг	або	Вітовт
Казимир IV	або	Ядвіга
Вітовт	або	Свидригайло

В. Орієнтуємось в історичному просторі.

1. Чи правильні твердження?

Волинь, Поділля, Київщина та Чернігово-Сіверщина належали Великому князівству Литовському	Так	Ні
Причорномор'я і Крим входили до складу Золотої Орди	Так	Ні
Закарпаття було самостійним князівством на чолі з Федором Коріятовичем	Так	Ні
Галичина перебувала у складі Польщі	Так	Ні

2. Підкресліть правильний географічний орієнтир.

- 1) Угорщина вела боротьбу за приєднання українських земель східних, південних чи західних.
- 2) Золота Орда вела боротьбу за приєднання українських земель північних, південних чи західних.
- 3) Польща вела боротьбу за приєднання українських земель північних, південних чи західних.
- 4) Велике князівство Литовське вело боротьбу за приєднання українських земель східних, південних, північних чи західних.
- 5) Московська держава вела боротьбу за приєднання українських земель східних, південних, південних чи західних.

II. Середній рівень навчальних досягнень

A. Виділяємо головне.

1. Визначте, які українські землі до якої держави входили. У дужках позначте час.

Велике князівство Литовське	Польща	Угорщина	Московська держава	Османська імперія

2. Охарактеризуйте політику литовських князів щодо українських земель.

	Гедимін	Ольгерд	Вітовт	Свидригайло
Приєднання українських земель до Литви				
Адміністративний устрій земель				
Права населення				

3. Назвіть основні досягнення в галузі культури у XIV–XV століття.

Розвиток мови	Усна народна творчість	Освіта і писемність	Літописання	Живопис	Архітектура	Побут

4. Визначте, хто належав до різних груп населення в українських землях, що входили до складу Польщі та Великого князівства Литовського в XV ст.

5. Дайте визначення понять.

Магдебурзьке право, релігійне гноблення, фільварок, громада, привілеї.

Б. Орієнтуємось у часі.

1. Розташуйте у хронологічній послідовності правління великих князів литовських: Казимир IV, Ягайло, Міндовг, Свидригайло, Вітовт, Ольгерд, Гедимін.
2. Розташуйте в хронологічному порядку.
  - а) Відновлення Галицької митрополії;
  - б) Кревська унія;
  - в) поразка руських військ під Вількомиром;
  - г) Грюнвальдська битва;
  - д) Городельська унія.
3. Позначте на стрічці часу:

1340

1510

- а) Періоди правління князів:
Казимира IV, Ягайла, Свидригайла, Вітовта, Ольгерда;
- б) Дати:
Кревська унія, поразка руських військ під Вількомиром, Грюнвальдська битва, Городельська унія, повстання М. Глинського, повстання Мухи.

В. Орієнтуємось в історичному просторі.

1. Визначте, якими цифрами на карті позначені території, які на початок XVI століття належали:
  - а) Великому князівству Литовському;
  - б) Польщі;
  - в) Кримському ханству;
  - г) Османській імперії;
  - д) Московській державі;
  - е) Угорщині.

Г. Виявляємо зміни, відмінності та подібності.

1	Які зміни відбулися в українських землях, які опинилися під владою Польщі у XIV ст.?	
2	Які зміни відбулися в українських землях, які опинилися під владою Литви у XIV ст.?	
3	Що змінилося в українських землях у складі Великого князівства Литовського за правління Вітовта та Свидригайла?	
4	Чим відрізнялась політика Казимира IV щодо українських земель від політики його попередників?	
5	Як змінився національний склад населення українських земель протягом XIV–XVI ст.?	
6	Що було спільного у політиці Великого князівства Литовського і польського короля на українських землях?	
7	Які зміни в соціальному становищі різних верств населення відбулися протягом XIV–XVI ст.?	

Д. Виявляємо причини й наслідки історичних подій.

1	Чим можна пояснити те, що українські землі протягом другої половини XIV ст. опинилися під владою сусідніх держав?	
2	Які наслідки для українських земель мало їх загарбання іноземними державами?	
3	Чим було викликane об'єднання Польщі і Великого князівства Литовського в єдину державу?	
4	Під впливом яких подій і процесів відбувався розвиток української культури у XIV–XV ст.?	
5	Якими причинами були зумовлені виступи української шляхти під проводом М. Глинського та селян під проводом Мухи?	
6	Які наслідки для українських земель мало послаблення Золотої Орди?	

III. Достатній рівень навчальних досягнень

А. Узагальнюємо.

1. Підготуйте розповідь на тему «Українські землі у складі Великого князівства Литовського» за таким планом, максимально використовуючи необхідні історичні терміни:
  - 1) Руські князівства у першій половині XIV ст.
  - 2) Встановлення влади Великого князівства Литовського над українськими землями.
  - 3) Політика Гедиміна та Ольгерда в українських землях.
  - 4) Вплив Кревської унії на становище українських земель.
  - 5) Політика Вітовта в українських землях.
  - 6) Українські землі за часів Свидригайла.
  - 7) Політика Казимира IV щодо українських земель.
  - 8) Оцінка становища українських земель у складі Великого князівства Литовського на початку XVI ст. та визначення загального напрямку змін, що відбулися протягом XIV–XV ст.
2. Підготуйте розповідь з теми «Українські землі у складі Угорщини, Османської імперії та Московської держави» за таким планом, максимально використовуючи необхідні історичні терміни:
  - 1) Спроба Казимира IV приєднати Галичину до Польщі.
  - 2) Боярське правління Дмитра Детька.
  - 3) Суперечки між Польщею та Угорщиною за Галичину.
  - 4) Ліквідація автономії Галичини.
  - 5) Становище українського населення у складі Польщі.
3. Складіть розгорнутий план відповіді на тему «Українські землі у складі Угорщини, Османської імперії та Московської держави».
4. Складіть розгорнутий план відповіді на тему «Культура і церковне життя у II пол. XIV–XV ст.».

Б. Орієнтуємось у часі.

1. На стрічці часу позначте:

1340

1510

-
- а) правління відомих вам литовських князів та правління польських королів;
б) основні події цього періоду.
2. Визначте, на які основні періоди поділяється історія українських земель у складі Великого князівства та Польщі, позначте їх на стрічці часу.

В. Орієнтуємось в історичному просторі.

1. На карті позначте території, які відійшли до:

- а) Великого князівства Литовського;
б) Польщі;
в) Кримського ханства;
г) Османської імперії;
д) Московської держави;
е) Угорщини.

Г. Виявляємо зміни, відмінності та подібності.

1. Порівняйте становище українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польщі

Велике князівство Литовське	Польща
Спільне:	

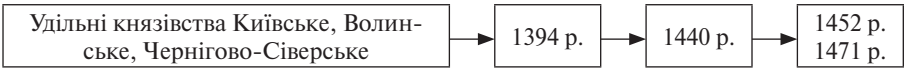
2. Порівняйте політику щодо українських земель польських королів Казимира III та Казимира IV.

Казимир III	Казимир IV
Спільне:	

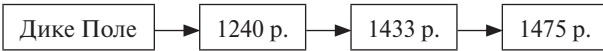
3. Порівняйте повстання М. Глинського та Мухи.

Повстання М. Глинського	Повстання Мухи
Спільне:	

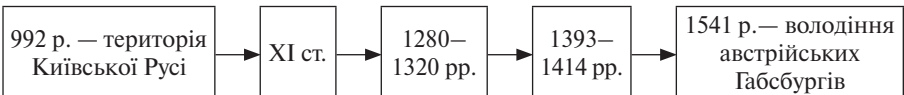
4. Простежте, які зміни відбулися в адміністративному устрої українських земель у складі Литви.

5. Простежте зміни, які відбулися у Криму та Причорномор'ї.

6. Простежте зміни, які відбулися у Закарпатті протягом X–XV ст.

Д. Виявляємо причини і наслідки історичних подій та явищ.

1. Визначте, чим були викликані нижченаведені події та які наслідки мали.

Причини	Подія	Наслідки
	Встановлення влади литовських князів над Волинню, Поділлям, Київщиною, Чернігово-Сіверщиною, Переяславщиною	
	Приєднання Галичини до Польщі	
	Завоювання Московською державою Чернігово-Сіверської землі	
	Національний та соціальний рухи на українських землях	
	Укладення Кревської унії	
	Перемога над тевтонцями у Грюнвальдській битві	

IV. Високий рівень навчальних досягнень

А. Розв'язуємо проблеми, доводимо думку

- Чим ви можете пояснити те, що Литва, яка, за словами автора «Слова про загибель Руської землі» (XIII ст.), «з болота на світ показувалася», стала не тільки серйозним суперником українських земель, а й володаркою їх значної частини? Свою думку обґрунтуйте.
- Український історик XIX ст. М. Костомаров визначав, що толерантність (терпиме ставлення до інших народів) є властивістю українського народу, яка обумовлювалася всією його історією. Що мав на увазі вчений? Свою думку обґрунтуйте, спираючись на матеріал історії України XIII–XVI ст.
- Історик М. Чмихов вважав, що населення України виживало лише завдяки тому, що «рівень його розвитку ніколи не був нижчим за рівень

східних або західних прибульців». Доведіть або спростуйте цю думку на матеріалі з історії України XIII–XVI ст.

4. Пригадайте соціальну структуру населення часів Київської Русі і визначте, які зміни в ній відбулися протягом XIV–XVI ст., спираючись на знання основних напрямів політики литовських князів у цей період. Чим можна пояснити виникнення такої соціальної верстви, як козацтво?
5. Історики визначають, що хвилі етнічних змін припадають на середину XIII ст., на кін. XIV – поч. XV ст. й охоплюють переважно великі міста, значно менше невеличкі містечка і села. Пригадайте перебіг основних подій цього періоду, пов'язаний з пересуванням представників того чи іншого етносу, і спробуйте знайти цьому пояснення або спростуйте цю думку.

Б. Орієнтуємось у часі.

На стрічці часу позначте зверху основні події української історії XIV – початку XV ст., а внизу — перелічені події всесвітньої історії.

1340

1510

- а) Початок Столітньої війни.
- б) Битва при Кресі.
- в) Битва при Пуатьє.
- г) Жакерія.
- д) Куликовська битва.
- е) Кальмарська унія.
- ж) Повстання Уота Тайлера.
- з) Взяття турками Константинополя.
- і) Виникнення об'єднаного Іспанського королівства.
- к) Війна Білої та Червоної Троянд в Англії.
- л) Відкриття Колумбом Америки.
- м) Завершення Реконкісти в Іспанії.

В. Орієнтуємось в історичному просторі.

Створіть картосхему «Українські землі в XV ст».

Г. Виявляємо зміни, відмінності подій та явищ

(Вільне володіння вміннями демонструється при виконанні завдань А.)

Д. Виявляємо причини і наслідки історичних подій та явищ

(Вільне володіння вміннями демонструється при виконанні завдань А.)

Е. Самостійно аналізуємо історичні джерела.

Текст 1. З листа папи Бенедикта XII краківському римо-католицькому єпископові (1341 р.)

З поданого до нас прохання цього короля [Казимира III, 1341 р.] ми нещодавно довідалися, що, коли схизматицький народ русинів за допомогою отрути вбив Болеслава, князя Русі, сина віруючих батьків і двоюрідного ро-

дича згаданого короля, а також деяких інших християн, які були слухняними цьому князеві за його життя, тоді король, вражений цим злочином і прагнучи помститися за кривду християнської віри, напав своїм військом на Руську землю, щоб завоювати цей народ, який і йому самому завдав багато шкоди.

Виконуючи його доручення, король уклав договір з цим старостою, який засвідчив присягою, що збереже за старостою і народом всі їх обряди, права і звичаї. Проте король висловлює сумнів, чи діятиме він цим самим згідно з волею Бога. Тому він просив, щоб ми ласкаво звільнили його від цієї присяги

Текст 2. З листа польського короля Казимира III Константинопольському патріархові (1370 р.)

...Здобув Руську землю я, король Лехії Казимир. І тепер, Святий Отче, патріарх Вселенського собору, просимо собі від тебе архієреєм того, кого з ласки Божої... з нашими князями й боярами собі вибрали... А як на це не буде ласки Божої і Вашого благословення, то потім не жалуйте на нас: прийдеться хрестити русинів на латинську віру, як не буде на Русі митрополита, бо земля не може бути без Закону

Завдання

Проаналізуйте джерела і визначте:

- 1) чим католицька церква пояснює втручання польського короля у справи Галичини;
- 2) в чому ви вбачаєте справжню мету польського втручання;
- 3) які цілі переслідував Казимир III, укладаючи угоду з Дмитром Дедьком;
- 4) чому відмовився від неї;
- 5) яка позиція Папи Римського з цього питання;
- 6) чим її можна пояснити;
- 7) чи був лист Казимира III Константинопольському патріарху аналогічним кроком.

ЛІТЕРАТУРА

1. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5–12 класи. – Ірпінь, 2005.
2. Антонович Д. Українська культура. – Київ: Либідь, 1993.
3. Баханов К. О. Дослідницька робота учнів на уроках історії. – Х.: Вид. група «Основа», 2004.
4. Баханов К. О. Методичний посібник з історії України. 7 клас. Традиції та інновації у навчанні історії в школі. – К.: Генеза, 2001. – 296 с.
6. Божко О. М. Політичний, соціальний устрій і господарське життя Київської Русі // Сучасний урок: панорама методичних ідей. 7–8 класи. – Х.: Вид. група «Основа», 2005.
7. Великий термінологічний словник школяра. – Харків: Школа, 2004.
8. Венцева Н. О. Дискусійні методи на уроках історії 7–8 класи. – Х.: Вид. група «Основа», 2007.
9. Гирич І., Євтушенко Р. Суперечливі питання історії України та відображення їх в сучасних підручниках для 7–8 класів // Історія в школах України. – 2000. – № 2. – С. 6–9.
10. Горбенко І. В. Східнослов'янські племена – предки українців – напередодні утворення держави // Історія та правознавство. – 2006. – №№ 26, 29.
11. Дулуб О. В. Культура Київської Русі // Історія та правознавство. – 2005. – № 1.
12. Змієві вали. Українські легенди та перекази. – Київ: Веселка, 1992.
13. Історія України до XV ст. Навчально-методичний посібник для вчителів, студентів. 7 клас. – Х., 1998.
14. Історія України. Повний комплект для тематичного оцінювання. 7–9 класи / Авт.-упор. Н. І. Харківська. – Х.: Вид. група «Основа», 2006.
15. Ковальчук О. М. Київська Русь за часів князя Володимира Великого. Запровадження християнства // Історія та правознавство. – 2006. – № 15.
16. Коляда І., Криlach К., Подобед А. Дидактичні матеріали з історії України. 7 клас. – К., 1998.
17. Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. – К.: Україна, 1996. – 240 с.
18. Лачко В. М. Роздробленість Київської Русі // Історія та правознавство. – 2006. – № 3.
19. Лихачов Б. Т. Педагогика. Курс лекцій. Учеб. пособие для студ. пед. учебн. заведений и слушателей ИПК и ФПК. – М.: Юрайт, 1999. – 464 с.
20. Любиченко Л. В. Факультатив «Особистість в історії». Історія України. 7 клас. // Історія та правознавство. 2006. – №№ 32, 33, 35, 36.
21. Лях Р., Темирова Н. Історія України. З найдавніших часів до XV ст.: Підруч. для 7-го кл. серед. шк. – К.: Генеза, 2000.
22. Михайлів Т. В. Культура Галицько-Волинського князівства // Історія України. Уроки з історії культури – по-новому. 7–11 класи. – Х.: Вид. група «Основа». – 2006. С. 47–54.
23. Мірошніченко Н. М. Культура Київської Русі // Історія та правознавство. – 2006. – № 33.
24. Мірошніченко Н. М. Становлення держави з центром у Києві // Історія та правознавство. – 2006. – № 32.
25. Негуляева Л. В. Київська Русь за часів Володимира Великого. Запровадження християнства як державної релігії // Історія та правознавство. – 2005. – № 30.

26. Островський В. В. Культура Київської Русі // Історія України. Уроки з історії культури – по-новому. 7–11 класи. – Х.: Вид. група «Основа», 2006. – С. 40–46.
27. Рыбак И.Н., Ольхина Н.И. Сборник материалов для тематического оценивания учебных достижений учащихся по истории Украины. 7 класс. – Д., 2004.
28. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. – К.: Генеза, 2005.
29. Приседская И. В., Темирова Н. Р. История. Древняя история Украины. Эпоха средневековья (V–XVвв.). Интегрированный курс: Учебное пособие для 7 класса общеобразовательных школ. – Донецк, 1999.
30. Сухомлинова О. В. «Київська Русь». Узагальнюючий урок // Історія та правознавство. – 2006. – № 35.
31. Україна. Історичний атлас. 7 кл. – К.: Мапа, 1999.
32. Усі уроки до курсу «Історія України». 7 клас. – Х.: Вид. група «Основа», 2007.
33. Хаталах О. В. Система уроків з історії України за темою «Виникнення і розквіт Київської Русі» // Історія та правознавство. – 2005. – №№ 16–18, 19–21.
34. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7–11 класів середньої школи. – К., 1996.
36. Швидько Г. К. Питання держави та права в курсі історії України: з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навчальний посібник. – Х.: Вид. група «Основа», 2006.